

инв. бр.
7674

3440

У/3.340

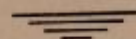
9.499.7 949.711

ДУШАН С. НИКОЛАЈЕВИЋ

КРАЉ МИЛАН

И

ТИМОЧКА БУНА

1927.

БЕОГРАД,

Издање и штампа
ГРАФИЧКОГ ИНСТИТУТА „НАРОДНА МИСАО“ А. Д.

Нав. 7674

2421/13
40

КРАЉ МИЛАН
у
НАЈНОВИЈОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

КРАЉ МИЛАН У НАЈНОВИЈОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ.

Последњих година је завладало живо интересовање за доба Краља Милана и његову личност. Миланово време је стварање модерне државе, а он сам оригиналан и веома даровит човек. У земљи беше, исто тако, много људи од физиономије. Обреновић IV је један индивидуалитет што не подноси јаке људе око себе, у сваком случају не над собом. Ма да не беше човек без изражено позитивних особина, он је имао неизгладив потез једне снажније негативности. Све што је позитивно градио, он је то често чинио газећи преко душа људских или изигравајући људе око себе, своје сараднике. Он није био злочинац, али је њега вукло зло, мамило га, и он је у необузданим часовима газио у зло. Све је то учинило да је он, који је доносио несрећу свима око себе, доносио себи самом највише. Тодоровић Пера га зове великим и — *кобним*. Самовољац, а у бићу на свој начин везан за Србију, Милан Обреновић хтеде да државу, коју је осећао као државник у оно исто време кад је као рођени деспот био неспособан да је замисли одвојену од њега, спроведе и у земљи и у једној међународној ситуацији, која по нас, нарочито од Берлинског Конгреса, беше очајна.

У свему томе Милан је много успео. Данас се већ гледа мирније на тога човека и тога државника нашег. Државник је онај који, пођен тенденцијама историје и гледајући видовито у будућност, реализује интересе државе колико је највише могућно у даном моменту, како би се држава приближила своме циљу, својој потпуној величини. Милан Обреновић је бранио интересе српске државе, јер је правилно схватао да је наш Југ снага наше државе. Јачање српске државе унутра и споља наилазило је на отпор Русије, која је Србију остављала у сфери Аустрије, а хтела да та Србија, слаба и немоћна, ипак служи интересима руским. Милан Обреновић је водио аустрофилску политику. То још не умањује њега као државника. Он је морао да као владар приђе Аустрији, а тада, кад он влада, нико, апсолутно нико није могао слутити Светски Рат, коначни распад Аустрије и коначни пад Руског Царства. Милан Обреновић је располагао с високим државничким даром. Оно што њега не чини великим државником то је што је он имао једну слабост за Аустрију. Не мислимо на ту слабост због склапања Тајне Конвенције, него на психичку слабост Миланову. *Та његова слабост није ишла никада до неисправности према интересима државе*, ни онда када је престо његов и његовог сина био у питању, чак и кад се заборави да, ма колико један монарх био везан за земљу, свака монархија по својој природи, има и нечег интернационалног, нечег што чини да је она сама себи циљ. Милан Обреновић није никада заборавио да је српски државник, али у њему није било оне страшне, демонске, расне снаге потурице и државотворца Милоша Обреновића. Милош Обреновић је чинио Турцима

далеко више уступака, али та нагонска удворица беше *изнутра*, у души, потпуно јак према Турцима. Милан Обреновић је имао једну симпатију за Аустрију. Она га је интимније приближивала Бечу и ту се сукобио са историјом нашом, јер је он, који беше и државник и родољуб, заборавио да наша историја у својим мутним дубинама *неће* душу те Аустрије. Наша историја није хтела душу Аустрије, и ако су се наше масе под Аустријом, с једним малим изузетком, ропски тукле за своју тиранку и тровачицу. Милан Обреновић је био државник, али, због те слабости, он није био велики државник. Беше човек несрећне природе, а владар у једном тешком времену. И сурвао се. Није лако разумети Милана Обреновића. Србија се у XIX веку украсила знаменитијим владоцем, Милошем Обреновићем, и имала је бољег човека на трону, Михаила Обреновића; али је талентовани стражник Милан Обреновић, који тера политику с људима византиско-романски интригантску, егзист, који прескупо плаћа своја самољубља, државник оштрог погледа, способан да се нађе близу државничких интуиција, али недовољно способан да се психички еманципује од душе Аустрије, и словенски маштар, — тај кобни и хуле среће Милан Обреновић несумњиво је њен, Србијин, најсамосвојнији монарх и један од најинтересантнијих њених јавних радника. Зато што је јучерашњи турски пашалук требао постати модерна држава, наш је XIX век морао бити потресан кризама, застрањеним борбама. А кад пасионирани политичар Милан Обреновић улете сав у политику, доба, кад он кнезује и краљује, морало је бити још више неуравнотежено. Србија се немилице троши у унутрашњим борбама, таленти растурени и завађени.

Болестан, политички живот наш морао би бити несхватљив за једног човека који би упао у нашу земљу из друге средине, где су векови израђивали оне друштвене факторе који се у малој и недиференцираној Србији нису још ни назирали. Милан их је често хтео да види и да их створи. Ту је његов значај, јер је Србија морала по сваку цену напред и што пре постати модерна држава. Зато га нису увек разумевали у земљи. А ни у Европи не схватише довољно његову ситуацију. Он и још један број људи налаже често лавовима, затвореним у једном тескобном кавезу. И ма колико да лав кога стегну кавезом, чини да његова необична кућа изгледа шира него што је, он не може ту бити цар. Тешко је из грмена, који није велики, лаву изићи; и тужно је, колико се лавовски великих способности истрошило и поарчило у тој захуксталој борби једне мале, балканске земље, што, после векова робовања азијатској деспотији, мораде цивилизацији. Земља је била мала за њих, и утолико мања што ни они, изабранији, не беху поштеђени од антицивизаторских нагона. Али баш зато што је Србија била мала за њих и што их спутаваше средина, Србија се оспособила за своју замашну улогу. Милану Обреновићу и добром делу Срба који су за владе његове делали, било онима који су ишли са њим било онима што су се прегатљали са њим, али у недрима носили снагу и напредак Србије као и он, припада заслуга што је Србија могла постати стварни пијемонт. И у градобитним данима који ће тек походити ову државу, јер се она после неизбројаних и расипнички изгубљених жртава, компоновала на тај начин што је независна и суверена Краљевина Србија бачила за леђа свој државни

индивидуалитет, — само ће се заслуге и Милана Обреновића и државника његовог доба и тадашњих народних трибуна, који мирише војводство са рајетинском демагогијом, чисто видети и правилно оценити. Време ће њих огоростасити, можда, више него што су заслужили, као што их садашњица хоће да умањи, подцени. Од свих њих имаће се много чему да се учи, напajaће се на изворима те мале Србије поколења, чију ће душу отегобити велики задатак. На њима је да ову данашњу државу изведу из националне кризе Српског Народа и државне кризе и да, васкрсавајући бесмртну Србију, циновском делу Ђорђа Петровића и Милоша Обреновића и њихових сарадника даду поново орловског полета и вере тврде једног пијемонта. И чим се стану грбити под задатком обнављања Србије, нова поколења ће видети колико се љуте неправде наносило и наноси и живом и мртвом Милану Обреновићу, кад му се лака срца и лаке памети добацивало и добацује да је био Бранковић.

* * *

Обреновић IV и његово доба предмет су истраживања универзитетског професора и одличног писца Слободана Јовановића. Без устезања може се рећи да су истраживања Слободана Јовановића нашег XIX века уопште и Милановог времена, не само велике вредности, него и да значе преображај у нашој историографији. Солидна монографија Михаила Гавриловића *Милош Обреновић*, више је један систематисан материјал, док су историски радови Јовановићеви реалистично и артистично оживљавање факата, давање душе материјалу. Близу, сасвим близу историском романописцу, Јовановић портретише људе и

улази у психу покрета. У две књиге *Влада Милана Обреновића*, Јовановић је обухватио период модернизација наше државе. Због тога је значајнија друга књига дела Јовановићевог о Милану. А, осим тога, ова друга књига је и као историско дело израђенија од прве. У првој се нарочито добро даје портрет Јована Ристића и доста добро, мада је потребно учинити извесне корекције, Аћима Чумића. Јовановић је у овој књизи казао многа своја, раније објављена гледишта, у *Српско-Бугарском Рату*, *Пери Тодоровићу*, у разлагању о дводомном систему, о Тајној Конвенцији, студији о Милану Пироћанцу и т. д. Овде су она добила своје место, а унесени су и многи нови моменти, тако да се створила једна изврсно компонована целина. Тежиште Јовановићеве књиге је, наравно, Краљ Милан. Политички, Милан је испao код Јовановића недовољно објашњен. Јовановић усваја и извесне разлоге којима су напредњаци правдали Миланову политику, унутрашњу и спољну, а био је склон да попусти и оним нападима којима су Миланову политику обасипали његови противници. Кад и кад, Јовановић је покушао да пође средњом линијом. Улазећи, пак, у природу Миланову, он даје више уступака умно скученима а лакшим моралистима, који су у Милану видели или једног ненормалника, или лакомисленог, чак и најпрљавијег човека ниских, ружних страсти, који за људе има само интригу и подвалу, а за жене ненаситу похоту.

Раније је Јовановић износио да је Милан велики државник, који у свакој прилици види где је интерес земље, али и слабовољан невропат. Ту је лежала противречност његове концепције Милана. У овој

књизи Јовановић компликује Милана, али нам изгледа да га није јасно оживео. Хтео је да га сувише рашиљава, па се изгубила личност. Јовановић је хтео да каже ово: Милан се од размаженог бојарског детета, са slabим нервима, наслеђеним болесништвом, развио у *врло интелигентног* деспота, али је та интелигенција оштра и површина. Ту се тешко може снаћи. Између размажености и болести битна постоји разлика. Болесник, опет, не може имати ни нормалну моћ расуђивања; а интелигенција, ако је оштра, није површина, а, ако је површина, онда, свакако, није врло јака. Ту је Јовановић у циркулусу. Милан је час човек који готово интуитивно схвата ствари, па их после брзином и импулсивношћу квари, а час манијак, бедни болесник, коме су потребнији лекарски него политички савети. Бедни болесник и манијак не може никада имати моћ интуиције, моћ предвиђања и комбиновања. Ако је болесник и манијак, онда он није ни размажен циник који бескрулозно држи, да је живот ради уживања и провода, него злосрећник, којег је грех прекоревати. Јовановић није могао одржати ову своју комбинацију Милана из државника и абнормалника. Јовановић говори како је тај, у младости слабонерван, колевљив и плашљив Милан, после Тимочке Буне изгледао одлучан и постојан. Добио је чврстину. „Многобројне тешкоће напредњачког режима подносио је куражније него напредњачки министри, и пред радикалном странком, поред све њене јачине, није хтео да устукне.“¹⁾ Како то објашњава Јовановић? „Ова чврстина објашњује се његовим

¹⁾ *Влада Милана Обреновића*. Књига друга. Стр. 204.

дубоким уверењем да је његов правац једини добар. Нервозна природа он није био кадар да се брани од тираније властитих идеја; оне су се претварале у велике страсти и неумолиме ђуди, и он је био глув за противразлоге. Што је такође важно — наставља Јовановић — тајна конвенција с Аустријом дала му је необично осећање сигурности. Он је уобразио да је неопходно потребан Аустрији и да ће га она свом снагом бранити, не само од радикала, него и од Русије. Раније — завршава Јовановић — у часовима осамљености и опасности, он је био утучен до малодушности, сада, када се, под заштитом Хабзбуршке монархије, осетио потпуно сигуран, он је добио претерану срчаност, самопоуздање¹⁾

У првом ставу Јовановић тврди да је Милан чврст зато што је *дубоко уверен* у доброту, у вредност онога што ради. Међутим, човек може бити дубоко уверен у оно што ради, па да, ако је по својој природи слабонерван, колебљив и плашљив, не буде чврст и постојан. Јовановић каже да је Милан такав био у младости, а да је у мужанским годинама *изгледао* — чврст и постојан. Онда би то значило да, и ако је дубоко уверен у вредност својих идеја и дара није у *ствари* чврст, него само привидно. У другом ставу, пак, Милан је чврст и постојан зато што је нервозна природа, и то нервозна до те мере да није био кадар да се брани од тираније властитих идеја. То би значило да је он сада још нервознији него у младости. Не бити кадар бранити се од тираније властитих идеја, а бити глув за све противразлоге, није ни дубоко уверење ни постојаност, ни чврстина

¹⁾ Влада М. О. Стр. 204.

него манијаштво. Остављајући на страну психолошку немогућност, да *колебљива* природа може постати због властитих идеја упорна и постојана, јасно је да Јовановић из другог става противречи себи из првог става. Трећим ставом он обара и први и други. Ако му је Тајна Конвенција дала *претерану срчаност* онда то значи да је он због ње, а не због дубоког уверења био постојан и онда то значи да се тиранија властитих идеја није претварала у *велике страсти* него да је Милан обично ништавило, обична кукавица која се осилила зато што је уобразио да је Аустрија с њим по сваку цену. Не би он онда био *претерано срчан*, него само претерано надувен и не би он онда имао самопоуздања, јер ништавила и кукавице, ма ко био иза њих, нису никада самопоуздани.

Ми сматрамо да Јовановић, који више него и један од наших савремених писаца уме да запази, чини у портретисању Милана зато ове lapsus-е што му Милан као човек није у вољи. Он, због тога, никако неће да увиди да граница што дели нормалност од ненормалности, ма колико танка кад човеком владају страсти, ипак постоји и у случају Милана Обреновића. Он није хтео, бар није хтео увек, да је примети, и зато је Милан испадао час већи него што је био, а час један потпуно поремећен човек. А, што је најгоре, Милан је често синтеза између тога двога. Јовановић то чини, јер не мари Милана. Зато у *ниподаштавању* Милановог карактера претерује. По њему је Милан, када престаде бити краљ, „био један од оних белосветских бадавација какви се виђају по међународним касинама с изразом циничне досаде у друштву скупих блудница“. Психолошки, Милан

није могао такав постати зато што је престао бити краљ. Значи да је он по души такав био и пре абдикације. Све нам то, нека нам не замери Јовановић, чију високу вредност ми искрено поштујемо, изгледа и недовољно лепо и недовољно тачно. Ако је Милан у основи био то, један сраман, белосветски блудник, онда како би се могло објаснити оно, што и сам Јовановић тачно примећује, да је он, Милан, понет амбицијом, „на махове вршио свој владалачки позив врло ревносно“? Откуд код једног таквог типа племенитије амбиције и зар би један тип из касина могао вршити свој позив, па ма и на махове, ревносно, чак *врло ревносно*?

Јовановић је тим пасусом о блудништву Милановом дао доста за право, управо ободрио оне који су у последње време сасвим немужествено и са неком пикираношћу ружили Краља Милана, као да је његов полни живот главно и као да та страна живота, одвојена, узета за себе, ништа доприноси објашњењу скроз интересантне личности Краља Милана. За живота је Милан с те стране и сувише, до детаља објашњаван, рашчлањаван, па пада у очи што и после смрти толико људе занима његов путски живот. Др. Владимир Ђоровић, коме ми нећемо да оспоримо интелигентну марљивост, у низу фељтона пише о Краљу Милану и женама, свдећи Милана на једну моралну наказу и неурачунљивог. Тако се не може писати о једној историској личности, као што је др. А. Ивић, који нашој науци даде неколико ваљаних прилога, у Милошу Обреновићу видео, не онога који је, заједно с Карађорђем, стварао државу, него само човека који се и под старост прегана са наложницама. То ништа не доказује; а кад би човек хтео

да се хвата у полемичарски коштац, могао би навести мноштво примера великих људи чији сексуални живот не би ни Ђоровића ни Ивића нервирао, можда, само зато што ти велики људи нису били Обреновићи. И могао би се, исто тако, позвати човек на Мечникова, јер он, — и ако ми његову теорију не успајамо онакву како је он формулисао, — доказује баш узрочну везу мужјаштва и генијалности. И, као што се у последње време са необјашњивом пикираношћу пише о женскарштву Краља Милана, тако се са неком злурадошћу улази у његове новчане невоље, да би се показало како је био — оно што наши овоземаљски зликовачки лопови зову — пропалица. Међутим, финансијске недаће Краља Милана доказују, да се у његовом цепену пара није задржавала, а не бити под ноцем није ни у ком случају недостојно. Уосталом, данас, кад су се у овој земљи многи лажни идеалисти и никоговићи дочепали великих сума, да не морају бити у невољама, треба имати више кавалерства према човеку, који је, и ако краљ, често кубурио, носећи се са зајмодавцима. Још мало, ако овако потраје, зајмодавци Миланови испашће као неки благородњаци, Миланове безазлене жртве, агнеци Божји. Ми од свих таквих напада на Милана најuverеније издвајамо Јовановића, али најмања концесија, коју он у своме писању чини нападачима Милановим, ове ће осмелити да све више, своје, ни мало лепо, нападе претворе у ружно опадање. У последње време се у нас безразложно подгревају старе мржње, и кад човек чита нападе на Милана, још би их, тако запенушене и узрујане, могао разумети да је Милан Обреновић нешто жив. Он је давно иструлио. Гроб не спасава човека од грехова почињених на земљи,

али гроб увек улива и онима, који не трпеше за живота тога који оде са земље, осећање да треба казати само истину. И чему, коме служе сви ти безобзирни напади, који су Милана, као што је случај са Ђоровићем, свели, не само на једног, колико одвратног толико неурачуљивог, развратника, него и на простог измећара, као и напади што их сваки час срећемо и по новинама? Ми нећемо оспоравати да треба знати све што се односи на историску личност, али поклонити сву помну пажњу животињи историске личности, значи немати осећања за човека, за проблем човека и историје. Замислите само какав би изгледао историчар кад би Цезара, који не беше ни нормални страсник него мужоложник, студирао само као перверзника. Полни живот једне историске личности вредан је само утолико пажње, уколико доприноси да се објасни човек. Иначе, како је то очајно одвратан посао набрајати све налажнице историских личности и рити по архивама да би се само ухватила, дознала велика научна истина: коју је то и кад дотични историски јунак облежао! Ми смо се дочепали аустријских архива, и нека буде и лепо што се све ружно изнело о нашим, србијанским владарима, али би, свакако, национално лепше било да су наши истраживачи, кад их већ скандали занимају, пронашли и описали неупоредиво веће скандале Бечког двора. Нас неправедно оптужују за Сарајевски атентат, и зар није посао наших историчара да, уместо што скрупулозно раде поменик свих милосница Кнеза Милоша и Краља Милана, у Бечкој архиви пронађу сва она документа што би свету отворила очи и турила му под нос истину, да је у Аустрији владао бешчасни и *неподношљиви* режим. Тај је режим сам, независно од тобожњих агитација

Србије, морао довести до употребе силе, до атентата, а да та истина постане доступна свима, као и она, за сад још нерасветљена, чињеница, да у извесним круговима аустријским и мађарским смрт Франца Фердинанда није била *нежељена*, посао је у првом реду оних српских историчара који су дошли до Бечке архиве. Ђоровић је написао једну информативну књигу о зверским насиљима Аустрије у Босни и Херцеговини за време Светског Рата, и ми не знамо шта му је требало да у архиви Бечкој види у сваком акту, у сваком углу само авет једног разголићеног и скарадног Краља Милана? Као што онај поштомученик у Сологубовом роману свугде види малог ђавола, тако Ђоровић свугде види великог ђавола, — Милана Обреновића. А, не само њему, него и свима онима који своје нападе на Милана поткрепљују тзв. архивском грађом, могу се учинити још неке примедбе. Ружно је узимати само Краља Милана и о њему износити само оно што га по њиховом мишљењу може компромитовати, и то гомилати тако на врат на нос, без обзира на прилике, а да и не говоримо о томе да нападачи Краља Милана често у својој мржњи заборављају како уопште треба читати архивску грађу. Зашто из Бечке архиве извући само оно што, по нахођењу Миланових ружилаца, каља једног човека? Требало би онда изнети све, и ружно, али и добро, и, што је главно, *о свима*. И требало би отворити *све* архиве, и ону која ишчезе после 29. маја 1903, и Аустријског Гувермана, и XIII корпуса и многе друге. Видело би се онда да у Србији није само Милан Обреновић *водио политику* с Аустријом, као што би тек онда било очевидно да многи данашњи југословенски активни полити-

чари нису водили политику с Аустро Угарском, него прљаво служили Бечу и Пешти. Нама и не пада на памет да Ђоровићу оспоравамо патриотизам, али се историја не може писати тако, на ружно, на ситно. Данас, после архивских исписивања др. Ивића, знамо да су везе доброг дела првака Устанка с Аустријом биле конфидентске и материалне природе. Па, ипак, јесу ли устаници били прости конфиденти, прости плаћеници Аустрије? Испод тога конфидентства у њима је живела тајанствена историја наша и час одмазде Турцима. Ако бисмо гледали на историју тако, само на ружно, као што чине неки наши историчари и као што се у последње време набирчи из Милошевог времена, онда би они који завитлаше два циновска Устанка и изградише нову државу српску, остали само силедије, лопови, разбојници и блудници, али се онда не би могло објаснити оно од чега смо пошлци: како да су ти и такви људи завитлали Устанке, како су могли бити исполници у борби и како су могли створити државу? Сав је тај свет из наших Устанака био примитиван, у страстима ропства и хајдучије и крвавога земана, а, опет, вођен оним што је бесмртно у души наше неиспитане земље. Историчар мора бити рудар, а рудар копа да би наишао на жицу. Историчар мора тражити жицу историје. И онда, кад се тако улази у историју, види се да Милан Обреновић беше нетко у маленој Србији. Опадаци Милана Обреновића, ипак, љуто се варају. Србијанци имају страшну и грешну, а по њих саме несрећну, особину: да својим правим људима за живота њихова не признају заслуге. Али, ипак, кад је неко од таквих мртав, неће му Србијанац тако лака срца рећи тако трнову увреду: да је био издајник. И најмање ће то урадити после овог уједињења,

кад се у држави његовој обреше и многи од оних, у чијим душама није довољно повучена разлика између Кнеза Лазара и Фрање Јосифа. На Милана Обреновића сикташе многи и многи, знани и незнани, али је данас свима Србијанцима пукло пред очима и јасно им је, да ђаво није био овако црн као што су га сликали. А кад се буду нашим историчарима отворила врата руских архива, и ако не буду и тамо отишли само са једном жељом и само са једном мржњом, можда, ће се видети да је ђаво бео. Дотле ће се сви обневидели напади на Милана, уколико заборављају меру, утолико, и против воље нападача, приближавати саблажњивом послу. Реченице Јовановићеве, што смо цитирали, није требало изговорити, и нарочито није то требало бити изговорено од човека ранга једнога Слободана Јовановића. Јовановић иде даље и, мада не долази до оних зелених инфамија Стојана Протића, коме се често у полемици изливала жуч, о *Кузићима* и *Разновановићима*, Јовановић тврди категорично, да то бојарско дете Милан *није био ни Словенин ни Србин*. Међутим, ако је имао и румунске крви, Милан је по оцу био Србин. По многим својим особинама, и по позитивним и по негативним, Милан беше Србин и, у свем свом владачком егоизму, неразлучно везан за Србију, чак и онда када се приближавао Аустрији више но што је требало. Сматрамо да није достојно Јовановићева талента и угледа, који он са толико права ужива у нашем друштву, свести првог српског краља после Косова и оснивача Српске Краљевске Академије Наука — на једног типа који нема никакве везе с народом и чија природа припада међународним сумњивим локалима. Милан је могао ићи по касинама и седети

у друштву блудница, чак и скупих, — ако треба и то нагласити, — али је он и тада био један необичан човек, који је у души носио свој читав свет. И да Милан Обреновић није био белосветски бадавација најбоље доказује то што се он, после тих касина, — колико их је било, нас се не тиче! — вратио у Србију и бацио сав на организацију наше војске. Недавно је један позивалац војних ствари писао о Краљу Милану као команданту активне војске. Иако је тај познавалац сасвим неспретан у својим политичким и историчарским рефлексијама, и мада мрзи Милана, ипак, каже да је Милан извршио све велике ствари: „наоружао је пешадију брзометном пушком и развио кадровске батаљоне у кадровске пукове.“¹⁾ Па онда, иако Милана не мари чак ни толико да би сакрио своје паријско уживање што је, како он мисли, војска Миланова оборила самога Милана, а Милановог сина убила, дотични писац не може а да изрично не каже: „Може се без претеривања рећи, да је то формацијско развиће нашег сталног кадра поставило основу свим нашим војно-државним успесима за последњих двадесет година“.²⁾ И сам Јовановић признаје Миланове заслуге за војску, али зар би те заслуге икада могао стећи белосветски бадавација и један тип, чији се сав живот састоји у провођењу са скупим блудницама? И војска, наша народна војска, волела је Милана. А та војска никада не би онако волела Милана да је у њему осетила кафешантанску левенту и да у њему инстинктивно није познала и човека и Србина.

¹⁾ *Нова Европа*, књига XV, број 12. Ср. 410.

²⁾ *Ibid.* Стр. 411.

Чинећи ове узгредне примедбе, ми хоћемо да нарочито још једном нагласимо неоспорну вредност овога дела Јовановићевог. Он је своја разлагања поставио на широку основу и огроман материјал савлађивао лако. Кад човек прочита прву и другу књигу *Владе Милана Обреновића* он улази у доба, у душе људи. Као психолог, Јовановић осећа често иманентно биће својих личности, крајње покрете њихових душа, и ја остављам да другом приликом наводим сва та места која би чинила част и изабраним познаваоцима људске природе. Па и у Милану он је видео многе моменте и тачно их запазио. Уколико неће да претера и уколико Миланову природу не одводи у патолоштво, он даје Милана у појединим моментима живо и истинито. Продиретада у његову импулсивну, страсну, осетљиву и недовољно чврсту природу. Нарочито добро је запажена склоност Миланова ка маштању — Јовановић ће допустити да је ту Милан и Словенин и Србин — и Миланово позерство, иако се нама чини да то позерство није онако банално. Милан клону после Сливнице и, с разореним браком, он осећа недољиву потребу да се повуче. Али и тада, када му поза отменог очајника годи, он, тренутно клонуо, док све ради као да на свагда оставља земљу, на дну душе, прећутно, не казавши себи, зна да ће се опет, доцније, умешати у ствари. И, сакривајући своју душу од ње саме, он је био ушао сав у глуму абдикације коју није глумио у обичном смислу те речи, него живео. Све његово иманентно биће било је у њој, и та глума постаде један други, али исти Милан, његов истоветњак. А љубав према Александру дала је само надахнућа тој његовој глуми. Јовановић не прима Миланове позе. Он у Милано-

вом понашању, када се у позоришту збива та игра абдикације, види просту театралност и говори како наше позориште у то време није оскудевало у даровитим глумцима. Ипак, Миланова театралност није тако проста, јер Милан вољаше Александра необузданом родитељском љубављу, тако да је он, после абдикације, све своје амбиције подједнако хтео и да задовољи и да их стави у службу Краљу — Сину... Да се разуме Милан потребно је и не заборавити његове године и његов несрећни домаћи живот. Ништа тако не боли као разорена кућа; а Милан и Наталија, који су, кад се венчаше, били млади и дивни као Веронска деца на кнежевском престолу, разбише сами свој брак. Али, док је Наталија имала мирне мржње, дотле је Милан, зато што беше слаб према својој жени и, што је, на неки начин, волео, — често губио такт. Да је то узео у обзир, Јовановић би увидео да на многим местима, где је он био склон да види Миланову неурачунљивост, није било толико неурачунљивости, него опште слабости људске природе, којом владају страсти. У развођењу са Наталијом, он није толико ни гадан ни дементник, колико је муж који нема домаће среће и родитељ који своје дете разнежено воли. Ту Милан заслужује више, много више деликатности. Он је одболовао брак љубе од своје честите, али хладне и плиткоумне жене. И сви су се потрудили у овој паланци, да помогну рушењу његовог дома, и зато ни мало не могу да усвојим гледиште Јовановићево о кавалерству Гарашаниновом. На против, Јовановићеву стару концепцију Гарашанина, човека с лепом брадом, усвајам потпуно. Милан је одболовао, не само брак, него и све своје страсти, а човек треба

да има страсти, као што је утолико више човек уколико их више болује. Јовановић каже на једном месту за Милана да није био рђав човек, али да је био неблагородна природа. После наводи Перу Тодоровића, који је писао како је Милан лако праштао увреде. Лако опростити увреде, ипак, бар по неки пут, значи бити близу благородства.

* * *

Да се схвати Милан Обреновић као *владалац Србије*, треба сасвим јасно видети политику Русије. А Руско Царство, од нашег Првог Устанка па до прилажења Бугарске централним силама у Светском Рату, није било наклоњено једној српској држави која би била довољно јака унутра, да би могла реализовати аспирације Српског Народа.

Наши се русофили убише доказујући да се Царска Русија увек у својој балканској политици руководила словенском солидарношћу. Наши русофили су то викали без обзира на историске чињенице, које су њихове фразе тукле песницама. Па и русофилство др. Михаила Гавриловића почива на једној илузији, која је утолико необјашњивија што Гавриловић беше трезвен, реалан дух, чак толико стваран да је то удило његовој историчарској интуицији. Он наглази да је „карактеристична црта руске политике у источном питању“, што се она у својој борби с Турцима „не руководи као западне европске државе само материјалним интересима, већ и идеалним тежњама за ослобођење православља испод муслиманског ига, идеја која је створена код руског народа под утицајем разних историјских фактора“.¹⁾ Империјализму

¹⁾ Из *Новије Историје* (Српска Књижевна Задруга) Чланак *Стољна политика Србије у XIX веку*.

се никад не могу приписивати неке идеалне тежње. Идеализам је увек једна спонтана маска сасвим не-идеалних нагона људске природе, у основи властољубиве и подложне материјалним интересима. Словенофилске екстазе носиле су несвесно у себи владу и богаћење Русије. Заштита православних, о којој говори Гавриловић, самим тим је у складу са материјалним интересима владајућих класа у Русији. Идеологија се не може никад завадити с егоизмом. На против, она је увек у једном неказаном споразуму с њим, и бесмислено је тврдити дуализам у опште, а камоли људске природе; лудо је рећи, да човек у исто време може бити и егоист, вођен материјалним интересима, и један немогућ идеалист, ослобођен свега земаљског. По тој логици, ратови вођени у име Бога били су идеални ратови; Света Алијансија била је уистину света и начињена, не да брани стари ред ствари, него да прибави важност небеским заповестима! Зар та иста православна Русија, заштитница нашег православног народа, није толико пута без срца погађала нашу егзистенцију посред срца, а своје православне, који нису припадали владајућем реду, безбожно утњетавала и садистички гонила? Словенофили су, дакле, служили спољној политици своје отаџбине која није никада била вољна да нашој земљи да први ранг на Балкану. И, што је главно, уздизање Бугарске, главни циљ руске новије спољне политике, налазило је увек подстрека у словенофилским круговима. Симпатија која је нама указивана, није ни уколико код словенофила, крај свега тога што су они најмање због нас, нашег првог ранга на Балкану, бивали кад и кад незадовољни, лабавила њихово уверење: да је Бугарска водиља Балкана.

Недавно је Димитрије П. Поповић, наш ранији посланик у Петрограду, објавио своје лепо писане и не без опажања и врло интересантних детаља, успомене на Извољског и Ерентала. Поповић покушава да извини понашање Русије у питању Анексије; па је, како је и сам увидео да је то прилично узалудан посао, прешао на то: како се после састанка Виљема и Николе, који је следовао Анексији, почело стварати расположење за бољу заштиту достојанства Русије и за мушкiju одбрану руских и словенских интереса. Већ 1912., за време балканског рата, ствари се измениле на боље.¹⁾ Далеко смо од тога да Поповићу читамо лекцију у стварима које он позитивно зна и сувише добро. Али је, ипак, потребно рећи да је Балкански Рат почео под уговором који је склапао *словенофил* Хартвиг, а чија је садржина била фатална по нас. Поповић говори да је увек патриотска грађица Јелисавета Владимировна — Шувалова тада била толико одушевљена за нас, да је „организовала бојкот аустро-угарског посланика“. То је лепо од Јелисавете, али је тај бојкот мало закаснио. Он би био више на свом месту за време Анексије, а, осим тога, нашој ствари није тада толико удио аустро-угарски посланик у Петрограду, колико руски посланик у Београду, који је однекуд сматрао да Срби требају да се као Кули туку за Бугаре на Једрену, а да чак и Скопље буде спорно. О руском словенофилству писао је у једној прилици Милутин Гарашанин. Иако он као публицист не беше имућан у идејама, тако да је Слободан Јовановић с правом рекао да је Гарашанин

¹⁾ *Извољски и Ерентал* Дипломатске успомене из анексионе кризе од — Београд, 1927. Стр. 64.

био човек „с много реторског талента и пул zgodних речи и досетака које су прикривале његову оскудицу идеја“¹⁾, и мада је Гарашанин редовно био контрадикторан, он је правилно схватио руско словенофилство. Милутин Гарашанин, који брђаше политику свога оца са тореадорским темпераментом, био је често збуђен, тако да га је подмукло објективни Јован Ристић, који је имао извесне заједничке црте у карактеру с Илијом Гарашанином, сачекивао и са злурадним уживањем полагао на плећке, — тај смело конфузни Милутин Гарашанин противречи себи, кад развија своје гледиште на руско словенофилство, али је, ипак, том приликом изговорио једну непобитну и освештану истину. Да би показао како је политика Балканског Савеза била реална, Милутин Гарашанин напомиње да је Русија тој политици „дала све симпатије и потпору, која је доиста у пуној мери била и искрена и стварна“²⁾, а одмах за тим тај исти Милутин Гарашанин категорично тврди да су против те политике, против балканске заједнице, биле Порта и — Русија! „У балканској, дакле, заједници увидела је Порта за себе велику опасност, а и Русија за себе врло велику незгоду.“³⁾ Гарашанин греша кад сматра да је балкански савез био једна здрава државничка мисао, а сам себе бије у главу својом противуречношћу. Па, ипак, Гарашанин ће рећи у тој брошури и своје схватање руског словенофилства, а то је његово схватање толико правилно да разнеженост

¹⁾ Политичке и правне расправе. Друга свеска. Стр. 225.

²⁾ Два Намесништва. Треће издање. Београд, 1892, стр. 38.

³⁾ Ibid. Стр. 39.

Михаила Гавриловића према Русији чини детињастим. Говорећи о Порти и Русији, Гарашанин каже да су се нашле „обадве на заједничком послу и удружиле се да покрхају почетке хришћанске кристализације на Балкану, коју је Кнез Михаило засновао.“¹⁾ Гарашанин подвуча како су против идеје балканског савеза радили и Али Паша, као Турчин, и генерал Игњатијев, — „служећи као Рус идеји свесловенској.“ „Истина је — пише Гарашанин — да је тај генерал, као посланик православне руске царевине у Цариграду, имао у задатку и то, да брани јединство Православља. Али идеја Православља само је онда за Русију застава, кад се нађе у немогућности, да неку другу заставу развије. А кад је после француско-германског рата, Русија ту могућност добила, генерал Игњатијев пустио је да се то јединство Православља посред среде расцепи, те да се боље послужи загонетној идеји свесловенској“. И Турска и Русија „сложише се у питању егзархата бугарског и тим клином раскрхаше у сто парчади јединство балканских народа, које је већ тада било засновано.“²⁾ Не узмимо у обзир Гарашанинову противречност да Русија не штеди потпоре кад је у питању Михаилова политика балканског савеза, једне потпоре „која је доиста у пуној мери била и искрена и стварна“, а да после та иста Русија ради у друштву с Турском огорчено и безобзирно против тог истог балканског савеза. Оставимо, исто тако, на страну и то да Гарашанин, као и Пироћанац, пренећује моћ балканског савеза, јер сам тај факт што, по Гараша-

¹⁾ Ibid. 39—40.

²⁾ Ibid. 40.

нину, Турска и Русија преко егзархата „раскрхаше у сто парчади јединство балканских народа“, и то тако брзо, најбоље доказује да балкански савез није имао унутрашње снаге. И кад све то оставимо на страну, ипак, тачност Гарашаниновог одрицања идеалних мотива руског словенофилства је несумњиво и тачно и, нарочито с обзиром на време кад је он писао, интелигентно. Гавриловић своје русофилство није могао поткрепити историским чињеницама. Русија је 1812 закључила у Букурешту мир са Турском и Гавриловић сам пише: „У приликама у којима је мир закључен, Русија није чинила од Срба питање мира. Место независности, која им је обећана за њих је утерђено да опет дођу под турску власт“, а тачком VIII дато им је таман толико аутономије да је ускоро после те 1812 дошла катастрофа Србије.

Русија, дакле, 1812 није помагала Србију ни из далека онако како би по својим обећањима и по тврђењима наших ранијих русофила морала учинити. А преко Родофиникина Русија је изваљала бране стварању монархистичке власти у Србији, и ако се држава могла образовати тек кроз монархију. Др. Јован Б. Јовановић је, и ако упрошћује ствари и ма да претерује кад унутрашњу политику посматра само, исцључиво као рефлексе спољне, тачно приметно у чланку *Странке и парламентаризам у Србији*, објављеном у „Недељном Прегледу“ 1908 године, да Русија помаже све покрете у Србији који теже да ограниче владаочеву власт. Родофиникин је, како пише Лазар Арсенијевић Баталака, у својим „донесенијима“ руским главнокомандујућима каљао и ружио Карађорђа. Представљао га је „црњим од угљена“ и нема људске мане коју није Родофиникин открио у

Вожду. „Стојећи у најпакоснијем одношењу према глави српског народа и поглаварима његовим“ и „опојен неугасимом злобом“, овај руски дипломат, за кога наш стари саветник јетко каже да беше „сасвим и физиономије и фарбе грчке“ и „неприродни Рус“, удружен са Леонтијем, који је имао „паклену душу“ и ниске своје пакости и мржњу на Карађорђа „на највиши степен“ уздигао, и са осталим противницима Карађорђевићем, тај Родофиникин непрестано подрива Карађорђевићу власт.

Ма шта се рекло о Арсенијевићу и ма колико да је он целу историју нашег Устанка гледао кроз свој култ Карађорђа, његова Историја, која је са оним грубим реализмом Вуковим разгрнула завесе и показала многе ружне страсти, крволочности, издаје, интриге наших устаника, тако да се она иманентна снага Србије и не види, схватила је у основи тачно улогу Русије у нашем Првом Устанку. Нека су везе нашег Устанка с Аустријом, о којима Ивић зналачки и на основу архивске грађе пише, биле тешње него што се мислило, и него што Ивић износи, па нека буде тачно чак и оно што Арсенијевић оспорава, да је мржња Карађорђева на Родофиникина у једном тренутку почела да снује смрт тога руског представника, неоспорно је да Русија није била вољна замислити Србију као једну независну државу, а још мање као монархију. Наши су устаници осећали да тај „неприродни Рус са физиономијом и фарбом грчком“, гледа на њих као на један свет који би од турске раје требао да постане руска раја. И Арсенијевић је зато у једном часу изневерио свој јетки и груби реализам и постао сентименталан. „Ах! Србија има врло жалосних политичких истина које су, и у најновија времена, од стране кабинета руског свако напредовање Србије жестоко гња-

випе.“ А Русија није само подривала Карађорђеву власт, него је била нерасположена и према Милошевим тежњама да се дочепа наследног кнежевства. Како је понашање Русије од невоичне важности по разумевање наше новије политичке историје, треба увек бити свестан ове кобне улоге Русије. Слободан Јовановић, међутим, у свом предговору поменутих студијама Мих. Гавриловића, каже: „Гавриловић, на супрот неким ранијим историчарима, показао је да Русија није била противна Милошевом наследном кнежеству, и да он није дошао до тога кнежевства кришом од ње.“ Овај пасус не тврди још да је Русија помагала Милоша. Он каже само да Русија није била противна Милошевом наследном кнежеству, а из тога што се нарочито истиче, да до њега Милош није дошао кришом од Русије, види се да наша велика заштитница није била расположена. „Русија није могла помагати Милоша онако снажно као у другим питањима.“ Она је била везана Букурешким Уговором, а „Русија је могла захтевати од Порте испуњење само оног што је у Букурешком Уговору било потврђено.“ То би значило да су међународни уговори вечни и непроменљиви. Могао је Букурешки Уговор везивати још јаче Русију па да се она, ипак, и снажно заузме за Милоша. Уосталом, ако је уговор везује, како се, ипак, заузима. „Потпомогнут истина Русијом, али дискретно — вели Јовановић — Милош је, на крају крајева имао да сам себи извојује наследно кнежевство.“¹⁾ Ако је Милош сам извојевао наследно достојанство, онда то т.зв. дискретно помагање није уопште помагање. Међутим, Русија, не само да није помагала, ни инди-

¹⁾ Стр. VIII.

скретно ни дискретно, него је, као што је утврђено, била нерасположена према јачању Милошеве владачке власти. У народној молби 1820 Срби су, проширујући тачку VIII Букурешког Уговора, између осталог, тражили и наследно кнежевско достојанство. Говорећи о томе и о понашању Русије, Гавриловић, у чију компетенцију Јовановић ни једног часа не сумња, каже: „Русија се увек ограничавала противу овога.“¹⁾ Уосталом, Русија је доцније, кад је требало рушити већ створену кнежевску власт и за време олигархиског режима била само верна тој својој политици. А да дискретно помагање није уопште помагање, изилази из онога што је, најзад и сам Јовановић казао: „Он (Милош) је просио велике паре у Цариграду, али његов успех не треба само тиме објашњавати.“ Јовановић додаје да је главни успех постигао, „што је својом владом у Србији задовољио Портино поверење као човек који је успео примирити Србију и одржати је бар у некој врсти релативне верности према Султану.“²⁾ Јовановић, дакле, ту и не спомиње Русију. Русија није хтела јаку владачку власт у Србији и безочно је јуришала на све оне тежње које су хтеле једну, колико-толико од ње независнију, Србију. Године 1853, када су уз Турску биле западне Силе, са Француском на челу, Русија, да би оборила тадашњег председника владе Илију Гарашанина, врши понижавајућу пресију на Кнеза Александра. Обарање Гарашанина најбоље показује да је Русији било стало да Србија буде само једно оруђе њене источне политике, а начин на који га је оборила

¹⁾ *Спољна политика Србије у XIX веку.* Стр. 24.

²⁾ Стр. IX.

показује колико Русија није могла замислити једног јачег владара у Србији. Поклоник Илије Гарашанина, Милан Христић је изнео сву бестидност и руског посланика на Порти, Кнеза Менчикова и руског генералног конзула у Београду, Туманског, који су на Кнеза гледали с висине, као на онога који безусловно мора извршивати сваку руску жељу. (*Један листак из дипломатске историје Србије*. Руски уплив у Србији, 1853. год. Београд, 1893). И, мада није трпео Илију Гарашанина, Кнез је Александар осећао сву кобноост руске политике и из писма што је Кнез Александар писао Менчикову види се да се Кнез немоћно упиње и пашти да раскине руске ланце који спутавају нашу земљу. И та Русија ће поклонити своје симпатије Тенкиној завери. Председник Државног Савета Стефан Стефановић и председник Врховног Суда Цветко Рајовић, са још три саветника, сковали су заверу против живота Кнеза Александра. „Ти великодостојници били су се заверили да убију Кнеза преко најмљеног убице“ (Опширно о Тенкиној завери у делу Слободана Јовановића *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд, 1926. Стр. 154—183). Тој завери Русија је наклоњена, а када се Александар Карађорђевић брани и кажњава заверенике, Русија стаје отворено на страну њихову и игра једну од главних улога у обарању Кнеза. Она, која је 1853 оборила Илију Гарашанина, сада, поред Француске, помаже опозицију коју води Илија Гарашанин. Помаже је, јер та опозиција неће јаког владара, а хоће једну бедну и зависну Србију. Водећи опозицију Кнезу Александру, Илија Гарашанин се залагао да гарантне Силе имају права да се мешају и у наше унутрашње прилике. „Његова је теза била —

пише Слободан Јовановић, који има једну незадржану пошту за Илију, — да, по Париском миру, гаранција Великих Сила над Србијом не обухвата само њен територијални него и њен уставни *status quo*, и да су Велике Силе дужне протестовати противу државног удара извршеног у Србији.“ (*Уставобранитељи и њихова влада*, Стр. 169).

Нека нам не замери Јовановић, али та теза Илије Гарашанина не одаје га ни као државника ни као Србина. Има ту нечег мрачног, ропског, подмуклог и рођеног издајства и то не може да покрије ни Илијина поза очајног патриоте. Прави државник у бићу се буну кад се странци мешају у државу, а Гарашанин их зове, моли их да вршљају по земљи. Кнез Александар није био државник, али је у овом случају, стављен поред оваквог државника, већи и државник и Србин. Илија Гарашанин је ухватио везе са Француском и Русијом. Кад је марта 1858 стигао комисар турски Етем-паша, опозиција, коју води Гарашанин, до те је мере измеђарска, до те се мере удвара, понижава и продаје, да је то срамота земље, нације. Понизила се и званична Србија — и ту, у том понижењу опозиционе и званичне Србије, лежи повратак Милоша Обреновића. Земља је хтела снажнога и свога државника. Светоандрејска Скупштина је по своме духу национално-монархистична. Она хоће да нација дође до свога достојанства и тражи једног владара који ће умети да изнутра буде победник и да влада, господари. Отуда су одмах развејане све хаотичне и тобоже демократске тенденције млађег појаса, коме је доктринар био подмукло сталожени медиокритет Јефрем Грујић, чији се рајетински либерализам осећао лагодно у близини олигархиске опозиције. И тако

развејане да је после смрти Милоша дошао просвећени деспотизам Михаила. А Русија, која је оборила Александра Карађорђевића, бацаће се увек свом снагом на Обреновиће, кад год буду хтели једну независну Србију. Русија не да да се развије владалачка власт у Србији, а улога те власти тако је огромна да чак и Светозар Марковић, који је мало разумевао биће државе и располагао с мало историчарских способности, није крио своје признање важности монархије у развоју Србије. У свом спису, који говори о задацима Србије на Истоку, Марковић се занима проблемом наше монархије. Као што је често случај код овог бистрог Србијанца, али пометеног, несрећеног, он је и ту збуњен. Прво пише да је „Србија платила за наследну кнежевску власт и својом народном политиком.“¹⁾ Подвлачи: „*ово ново „право“ српског народа имало је одсудан значај за цео државни развој нове српске државе.*“²⁾ И, настављајући да ружи наследну кнежевску власт, Марковић овако резонује: „У католичким монархијама Западне Европе, где монархична владавина траје одавна, владари доводе своје право од Бога. Бог се сматра као извор власти, па је у незапамћена времена излио своју милост на једну породицу. У Србији то није могло да буде, али је турски султан заменио католичког Бога.“³⁾ И, пошто је све то написао, Марковић у *том истом спису*, доцније, пише: „српска монархија без сваке сумње играла је врло важну

¹⁾ *Србија на Истоку*. Издао „Уједињена Омладина“, Београд 1888. Стр. 56.

²⁾ *Ibid.*

³⁾ *Ibid.*

улогу у животу српског народа“ и наглашава да је она „*основала независну српску политику*“ и да „*под њеном владом Србија је подигла своју војничку силу и опрему и задобила политичку важност на балканском полуострву и у целој Европи.*“¹⁾ Против стварања те монархије и, доцније, против њеног снажења, била је увек Русија. Она 1812 „*није чинила од Срба питање мира*“, а стално, од Родофиникина, па преко других својих дипломата, и мање важних као и угледних, Игњатијева, Персијанија, Чарикова, Хартвига, царска Русија, која је у својој земљи сматрала да је потребнији Сибир од парламента, подржавала је у нас струје које су или протеривале и убијале монархе или желеле да их сведу на безначајне и немоћне фигуре. Русија је била уз оне који нису трпели истинску монархистичну власт у Србији, хотећи да владар буде у ствари с мање иницијативе од председника републике. Без обзира какво је данас гледиште на облик владавине, може се рећи да је царска Русија подривала нашу владалачку власт, јер је наша држава, лишена јаке власти, била увек подложнија њеном утицају. Неоспорно је да су извесне грешке и поступци наших владара са своје стране помагали ту руску политику, али је, исто тако изван дискусије, да су они, баш онда кад су били на правилном путу и служили идеји и мисији Србије на Балкану, наилазили на највећи отпор у Петрограду.

Политика царске Русије се, дакле, према Србији креће у та два правца: у правцу релативног помагања наших аспирација, с тим да и то релативно

¹⁾ *Ibid.* 102.

помагање замени готово напуштањем нас и необзирањем на нашу егзистенцију, а камоли будућност, чим наиђе по њу мало nelaгоднија ситуација, — и у правцу рушења праве монархистичне власти. Релативно помагање могло је донети релативних резултата, али је та иста Русија, кад је поделила јасно сфере са Аустријом и стала да директно ради на остварењу Велике Бугарске постала кобна по наше националне интересе, по нашу државну егзистенцију. *Русија је дала унапред свој пристанак на окупацију Босне и Херцеговине, а нас је, војнички неспремне,¹⁾ на један перфидан начин гурала у рат 1876, где нас је, крај свега оног руског помагања преко Черњајева, чекао тежак пораз.* Пироћанац је пружио неколико уочљивих детаља руског понашања пред наш Први Рат с Турцима. Влада руска нам службено саветује да не улазимо у рат с Турском, а познате личности из Русије гурају у рат, али приватно и необавезно. „Тако нам је министар саветовао да останемо на миру, а његов посланик, генерал Игњатијев, приватно, али преко службеног органа, Карцова, замерао што се не крећемо.“²⁾ док сву ту игру није са словенским цинизмом, готово бољећиво форму-

¹⁾ На једној конференцији коју је председник министарства Љубомир Каљевић, по заповести Кнеза Милана, сазвао крајем фебруара или почетком марта 1876 и којој је он, Кнез Милан, председавао, а, поред министара, били присутни Филип Христић, Ђ. Ценић, Милан Пироћанац, Јеврем Грујић, Јован Ристић, Милан Богичевић, Зах. Љ. Ивановић и М. Лешјанин — „војна лица изрекла су отворено да Србија није спремна за рат“. Белешке поводом једне „Дипломатске Историје“ од М. С. Пироћанца, Београд, 1896. Стр. 36.)

²⁾ Белешке поводом једне „Дипломатске Историје.“ Стр. 24—25.

лисао тај конзул Карцов. Он је министру војном Т. Николићу рекао, да ћемо ми, ако заратујемо, бити бијени, али ће то бити повод „да Русија уђе у рат.“¹⁾ Пироћанац је добро приметио: „Разлог зашто се је Русија у овој прилици овако понашала наспрам Србије веома је јасан. За њену политику било је потребно да ми изазовемо њену радњу на Балкану, али она није налазила рачуна да зато узме макакву одговорност наспрам нас.“²⁾ Русија је постигла оно што је хтела. Добила је после нашег слома разлога да уђе у рат и да, пошто су Срби изгубили у Првом Рату, може, не обзирајући се на нас, стварати Велику Бугарску у Сан Стефану. У Сан Стефану је Русија одлучила да Бугарској припадне и Ниш, и тек на енергични протест Миланов линија Велике Бугарске ишла је одмах испод Ниша. А на Берлинском Конгресу се она упиње да спасе колико може од Санстефанске Бугарске и, док од нас отима за рачун Бугарске, дотле, верна својој обавези према Аустрији, уз ову је без околишења кад се врши окупациони злочин. *И што је најкобније по нас, Русија и онда кад фаворизира Бугарску, подмеће ногу стварању и јаке државе и монархије у Србији. Ломи врат Милану Обреновићу где и кад год може, а Александра Обреновића прво руши кумујући његовом браку са Драгом Машин, а, после доласка Ламсдорфа, благосиљајући његову насилну смрт.*

Милан Обреновић је грешио, али је његова ситуација била до те мере замршена да је већ и због тога сасвим неисторичарски заустављати се злурато

¹⁾ Ibid. 25.

²⁾ Ibid. 26.

само на његовим погрешкама, које су добрим делом резултат те и такве ситуације у коју је историја бацила овог даровитог и несрећне природе владоца српског. Између Русије, која му државу за рачун Бугарске ражалује, а његов престо нагриза, и Аустрије, онда силе у јеку, окупаторке Босне и Херцеговине, не овај даровити монарх, него да је био и надгенијалан човек на престолу, не би се могао снаћи. Он је Аустрији попустио више него што је требало, али је још неодговорено питање да ли би био мали број Срба који то исто не би радили да их је судбина проклела ситуацијом Милана Обреновића. Изгледа нам да би било врло много оних који би, да су се обрели у том вртлогу, према Аустрији били неупоредиво мекши од овога озлоглашенога владоца нашег, а да не говоримо о томе да је он интуитивно познао сву огромну опасност која је држави нашој и њеној улози на Балкану претила од источне политике Руског Царства. И може се смело рећи да би данас, кад је историја преломила штап над неморалом векова, коме је име било Аустрија, акције Србије, и раније и у нашој новој држави, стајале много боље да Русија није једновремено потпуштала Бугаре у наше земље, а нас приморавала да животаримо у сфери Аустрије, чији је окупаторски злочин, баш та Русија, крај свег свог лажног и свиреног правослапља, прво једним тајним уговором унапред санкционисала, ободрила, па после безусловно одобрила. Русији, која је признала прва и злочин анексије и чији се Цар наскоро после тога срдочно братимио са Вилхелмом II, тој Русији којој наше праведне аспирације изгледају неосноване, ставио се на располагање Никола Пашић. Он је увлачио у име Русије

масу, честиту масу Србије у борбу. И ишао је тако далеко у својој служби Русији да је хтео пошто-пото да се одржи, по нас фатални, уговор од 1912 и да се остане на арбитражи. Љубомир Стојановић је у једном чланку, писаном одмах после експозеа Пашићевог о спољној политици у Народној Скупштини 16 октобра 1913, непобитно доказао да би и у случају да се ишло на арбитражу и да је она испала у нашу корист, животни интереси Српства били жртвовани. „Узмимо у обзир — сасвим тачно пише Стојановић — већу наклоност руског јавног мишљења према Бугарима него према нама, и непознавање етнографских односа у Македонији, као и деценијама већ укоренено уверење да то припада по народности Бугарима, или бар више Бугарима него нама — ми бисмо на том суду добили врло мало“. И Стојановић онда предпоставља да је арбитража била, не само нама наклоњена, него дарекљива, па и тада би ми скупаторили таман толико да бисмо према Бугарима били понижени. Стојановић поклачи границе те наше евентуалне територије што може више бити у нашу корист, а оне испадају овако: „Од Пагарице уговореном границом до више Велеса; одатле Вардаром (дакле и половину Велеса) до ушћа Брегалнице или Црне Реке; одатле би граница бугарска прелазила на десну обалу Вардара, тако да би Морихово остало њима, а нама Прилип, Битољ и Охрид.“ А Бугарска? Стојановић је зналачки обележио границе Бугарске у случају кад би Царева арбитража била нама више него наклоњена. Бугарској би на југу била граница Лерин—Воден—Гуменца—Кушуш—Серез. Од Орфанског Залива граница би ишла морем до Мидије. Према Турцима

би била граница Енос—Мидија.¹⁾ Треба погледати само на карту па видети колико је требало цинизма па начинити овај уговор. *Тај уговор је дело руске политике. И Русија је остала доследна својој источној политици све до издаје Бугарске у Светском Рату.*

* * *

И кад се све то не заборави онда је јасно да Миланова Тајна Конвенција није онакав грех како су његови противници викали и како је, иначе добар полемичар, али груб и без правих схватања, Стојан М. Протић писао. Наша држава мора ићи оним истим путем којим је ишла и наша средњовековна држава. Вардар је главна артерија српске државе. Русија нам није допуштала да идемо тим путем и зато је Руско Царство било наш исто толики, ако не и већи, и исто толико кобни непријатељ као и Аустрија. Без Југа нама нема живота. Карађорђе је то осетио у оном грандиозном часу Првог Устанка када се кренуо на Сјеницу. Под другим приликама, Милан Обреновић је хтео то исто. Обреновић III је наставио доста Карађорђеу утопистичку политику Хетерије, трудећи се да Србија буде вођ на Балкану, а Обреновић IV, у очајним приликама, када Русија истиче безобзирно Бугарску и када је Аустрија и сувише моћна, хоће тамо куда је 1809 кренуо Карађорђе. И ништа није тако тачно као кад Јовановић говори да је Милан склопио Конвенцију зато што Руси нису хтели помагати наше ширење ни на југ ни на запад, докле су га Аустријанци хтели помагати бар на југ. И др. Јован Б. Јовановић је, пишући у

¹⁾ О спољној политици Николе Пашића (Српски Књижевни Гласник. Свеска за 1 мај 1907). Стр. 50.

„Недељном Прегледу“ 1909, поводом брошуре Стојана Протића о Тајној Конвенцији, такође успешно доказивао да је Протићева критика Тајне Конвенције лишена историских схватања и тенденциозна. Разлоге, које су Милан Обреновић и поједини напредњаци наводили у одбрану Конвенције, Слободан Јовановић је усвојио и дао им сву потребну јачину.¹⁾ И то је доказ, не само његове духовне моћи, него и смелости, јер су све до њега, па и после њега, у нас Конвенцију камењали као подивљало село нечисту жену. Слободан Јовановић је приметио да нико није толико нападан и ружен као Краљ Милан. Милан је, међутим, као што рекосмо, правилно схватио да ми морамо у Стару Србију и Македонију. Стојећи такође на томе гледишту, либерали су му, ипак, замерали што после Пловдинског преврата није упао у Турску. То је гледиште лакомислено. Ситуација у Европи је била таква да се на тај покушај није могло ни мислити. То већи била авантура него погрешка са најфаталнијим последицама. Европа се тада налазила у пуноме миру. Готово је цела Европа на Берлинском Конгресу устала противу Русије и њене тежње да се као империја учврсти на Балкану. Европа није могла потпуно лишити Русију њених победа 1877, али је она допустила стварање вазалне Бугарске и Источне Румелије са задњом намером да ове две нове државне творевине употреби противу Русије, потпомажући

¹⁾ Слободан Јовановић *Политичке и Правне Расправе*, Друга свеска. Београд, 1910. Стр. 290., У том смислу каже и у *Влада Милана Обреновића* (Друга књига) а у последње време је и Гргур Јакшић, под утицајем Јовановићевим, бранио Конвенцију, али учинио парадокс, јер је у то исто време бранио Пироћанца и Гарашанина од — Конвенције.

их у њиховој тежњи за независношћу. После Берлинског Конгреса Русија је била неспособна за ма какву ратну акцију, а при томе је била члан Тројецарског Савеза, у коме је прву реч водила Бизмаркова Немачка. Принцип политике Немачке на Истоку био је одржавање Турске, једно начело које је Царевина наследила од Пруске. Када је Пруска у XVIII веку постала велика сила, она је у својој спољној политици узела за основни принцип одржање Турске, јер би пропаст Турске појачавала позиције Русије, која је, и иначе, била силна, а, као непосредни сусед, Прусској веома опасна.

Ни на другој страни Србија није могла наћи потпору. Француска је још била немоћна после пораза од 1870-71. И готово усамљена, јер је она тек доцније успела да изиђе из изолованости и да, склапајући савез са Русијом, буде поново активна у Европској политици. А, као год Немачка, тако се и Енглеска у спољној политици руководила начелом да Турску ваља одржати. Аустро-Угарска, као савезник Немачке, не би смела потпомагати Србију у њеним намерама противу Турске. Упад Србије у Турску требао је да крене Источно Питање, а, као што се види, нико то није у оном моменту желео. Србија би под таквим приликама само изгубила, а да и не говоримо о томе да Србија није тада представљала једну војничку силу способну за овакав препад. То није била Француска Луја XIV, нити војничка Пруска Фридриха Великог, која је, у напону војничке снаге, изненада напала Аустрију и отела Шлезију. Србија је била мала, земљорадничка земља, која је пре две непуне године завела општу војну обавезу на кадровској основи. 1885 нису прошле кроз касарну ни две класе рекрута

а ратови од 1876 и 877-8 и сувише су јасно показали колико је наша народна војска, поред њених врлина, била неспособна за офанзивни рат. Либерали, који су тражили да Милан упадне у Турску, чинили су то било из савршене државничке неувиђавности, било зато што су били у опозицији, па, далеко од одговорности, допуштали себи разне комбинације.

...Оно што је Јовановић у свом писању о Милану Обреновићу требао да подвуче, то је нелојално понашање Пироћанца и Гарашанина и онај Пироћанчев комичан захтев нове стилизације четвртог члана Конвенције, који је у декларацији Калај—Пироћанчевој испао, можда, још гори но што беше првобитан. И, исто је тако, требало нагласити да су се све странке изређале на власти за време трајања те Конвенције, ма да су све странке, сви политичари знали за њу. Кривицу су сви, наравно, и поред тога, бацили само на Милана. То је један врло пријатан обичај код нас, да политичари све погрешке сваљују на владоца, као да они, политичари, нису људи од разума и савести. Чак је и заслужни историчар Стојан Новаковић у својим мемоарским белешкама осуђивао за све што што се збијало под Миланом и Александром само Милана и Александра. Кад требаше да објасни: зашто је он служио онда таквим монарсима, Новаковић је написао: да је служио зато што је, кад се већ пошло погрешним путем, требало истрајати на том путу, да би се спасло владаочево достојанство! Свакако да погрешан пут не води владаочевом достојанству и свакако да је Новаковић ту мало неспретан у одбрани. Још горе су резоновали огорчени противници Конвенције, који су долазили на власт за време трајања

Конвенције. Они су овако, одприлике, мислили: Конвенција је зло, али је за то зло крив Милан, а ми, уместо да се бунимо на Конвенцију, ми ћемо да министрујемо под њом. А ако буде дошла одговорност, одговараће Милан, а не ми; одговорни министри. Још један корак па ћемо доћи до Београдских попова, који су у једним београдским новинама писали, да је њихова заслуга, заслуга наше отачастствене цркве, што су убијени Александар и Драга, јер, да их црква није венчала, завереници не би имали разлога да их побију. Од Слободана Јовановића наш свет је с разлогом очекивао да се побуни противу тога јавног неморала, да у овој земљи сви политичари стално деградују себе, јер стално скидају са себе одговорност. То они пред историјом не могу учинити, као што историчар мора застати пред фактом да и онда, кад у земљи влада Устав од 1888, исто тако влада и продужена Конвенција. Режим, који је доведен Уставом од 1888, једним уставом изгласаним од корица до корица, — као да такви, даровани уставу уопште вреде и као да такви уставу, који се примењују од корица до корица, уствари, док дају привидну слободу, не понижавају један народ, — био је сав у знаку Русије и — Тајне Конвенције. То су парадокси наше парламентарне историје, у чије је тајне једном странцу забрањен улазак.

* * *

Обреновић Милан био је знаменит владар наш и необичан Србин и човек. Народ се носио са њим, али све оно што је у њему вредело признаје му у души данас сваки Србин. Признаје му, и ако се тај исти Милан огрешио о народ 1888. То му се осветило.

Обреновић IV је газио и у зло, али је сам и испаштао све то моменте. А и судбина му се страшније осветила но што је заслужно. Ако је умео да закорачи у зло, судбина му беше одвећ зла. Волео је Србију, а политичка Србија њега, страшног политичара, није хтела; волео је жену, а жена га није хтела; волео је сина као око у глави, а син је волео Драгу Машину, и, када је Александар копао себи гроб венчавајући се том фаталном и несрећном женом, бујних и мазних облика и меких очију, он је наређивао стражарима на Сави да, ако примете Краља — Оца, пуцају у месо. Милан тада није дошао у Србију. Био је неповратно клонуо. Све илузије разбијене, сав живот мрак и туп. Наскоро после тога пресвиснуо је. Једина милост која му је била додељена беше да не дочека адску ноћ Београдског Двора, када је дошла коначна одмазда Радовањског Луга. Секира Радовањска лебдела је над земљом као онај мач, и 29 маја 1903 паде на последњу грану Обреновог стабла. Можда се и судбина смисловала на Милана Обреновића, јер је, у свем болу који му син зададе, безмерно волео свога Сашу, око чије се љубави он и Наталија толико, као у Стриндберговим брачним драмама, отимаху. Отимаху се, док тај Миланов и Наталијин син није дигао на престо удовицу, која га је уљупкавала у сладострашће, рафинирано као куртизанка и меко као дадиља. Обреновић I је проводио блуд са једном женом из народа; она је била чак и утицајна, али, не само зато што је био ожењен честитом Љубицом, него и зато што патриархална Србија имађаше кичме, та је жена остала испод престола. Последњи Обреновић је своју наложницу закраљичио, и Милан је осетио да је породица Обреновића завршила своју улогу. Један угледан

Обреновићевац, који је то остао и после 29 маја 1903, дао је тада, кад је Александар верио Драгу, изјаву једном бечком листу, да он сматра везу Александра са Драгом предпоследњим чином у драми Обреновића, а Милан је томе пријатељу династије поручио да се потпуно слаже с изјавом. Када сам недавно био у Крушедолу, манастиру који чува православно грозну, црножуту, са танким и дугим прстима, руку госпође Мајке Ангелине, и где је, поред Милошеве Љубице, нашао прибежишта и Милан, ја сам осетио да је Милан Обреновић носио доста и од господства и од трагедије наше историје. И осетио сам да је био више несрећан човек но што је и његова најближа околина могла назрети. У једној од соба смештене су Миланове ствари из Беча. Ту је постеља у којој је издануо, а до постеље фотографија на којој су он, Наталија и мали Саша. Према њему, Александру, беху грешни родитељи. Растао је у паклу. Александар је био рођени циник, али његов цинизам не би никада толико узео маха да је било мира и среће у дому његових родитеља. Кавге и гложења родитеља убише му прве илузије и он није имао, код живих родитеља, ни оца ни мајку, а ко тако нема ни оца ни мајку тешко ће у живот донети веру у победу доброга. Милан је то осећао и једном је утучено рекао једном свом пријатељу. „И она (Наталија) и ја били смо грешни према детету. Мислили смо само на себе“. Милан је волео Наталију као жену, волео је у својој мржњи, а Александра више свега. Никада није Милан могао раскинути болне, али јаке ланце што су га везивали за жену и дете, који му толико јада нанеше. Рана развода никада није зарасла, и он је није могао преболети, а син му насу пуну

чашу жучи. Умро је са љубавима које тиште. У соби до Миланове, портрети мртвих Обреновића. И један портрет Александра из 1891, донет у манастир после Мајског Преврата. Дечак са чудним, недиференцираним лицем, закржљао и нешто мало оплемењен прачовек, млад злочинац или млад убијен, а портрет на неколико места избушен куршумима у ноћи 29 маја 1903. Чудно и нестално, циничко господче, за чији се цинизам не може рећи је ли детињаост или цинизам старог покварењака, гледа са nelaгодног портрета. И гледа ноћ, када је он, који је у својој деспотској природи мирио једног дегенерисаног творца државе и дечка који се не развија у човека, грозно завршио свој млади живот. Сунце раног пролећа трза се над сетном питомином Фрушке Горе и прошлости, која је једина сигурна. А у цркви Миланов гроб. Остављен, пуст. Нико не оплака његов гроб ни првога дана. Жена му беше жена, а син беше везан за своју жену. Ни син, ни жена. Хтео би макар мало милости гроб Милана Обреновића, као што су онога дана немо просиле милост, презрене од људи и завоваљене од Бога, хумке пострелих на Краљевици. Напуштен од свих лежи Милан Обреновић. Син одавно иструдио, угашена звезда Обреновића, збрисана са лица земље династија. Стоји нежаљен гроб Милана Обреновића као да је кажњен иза гроба зато што власт није допустила породицама стрелих бундија да натопе последњим уздасима хумке својих милих. Мемла у цркви, а гроб Милана Обреновића не прели сузама нико, као што гроб онога Ранковићевог хајдука чак ни мајка не зали сузама. И, ипак, човек осећа да Милан Обреновић није заслужио такав удес. Мир. Нема

правде, а само је прошлост сигурна. Скоро ће ноћ. Оставимо и ми гроб немирнога Милана Обреновића, Нека мирно почива у ноћи. И у ноћи ће, кад остане црква потпуно празна као усахло море и тајна, дубока као ноћ последња, у ноћи ће, под месечевом светлошћу, православно грозна и господска рука мајке Ангелине благосиљати гроб Милана Обреновића... ..

... Он, Милан Обреновић, беше личност. Беше један од ретких јавних радника наших, на чији живот пада млаз истинске трагичности. Због те трагичности Милан Обреновић је био и остаће и краљ и човек и Србин. И Србин, јер крајњи резултат политике што се водила против Краља Милана јесте напуштање идеје једне Србије, једне српске државе. Данас не постоји српска држава, него држава Срба, Хрвата и Словенаца. Југословенство, о коме његови лажни и несређени доктринари пишу и да је народ и да није народ, него идеја јединства, по свом пореклу је аустриска концепција. Т. зв. југословени су хтели триалистичку Аустрију све док је Аустрија била у животу. Они, који су за време Рата били у Европи и бавили се бригом како да се уреди нова држава, хтели су најзад једну Југославију без Аустрије, али је у тој Југославији живео дух Аустрије. Њих је водила једна потајна, потмула мржња на Србију. Србија је, по њима, сирова снага, а они су од некуд пронашли да су културни. И сами они, југословенски теоретичари и југословенски патриоти од професије, не стиде се ни данас да пишу о томе како се Аустрија могла спасти преко триализма. Они веле да је за Аустрију био погодан тренутак кад је преко Сикста Бурбонског повела акцију за сепаратан мир. И наши југословени мудрују данас о томе како би,

да је било више храбрости и одлучности у главних представника Аустро-Угарске и да су се само еманциповали Немачке, план о јединственој Југославији пропао. Пао би у воду, — резонују они, и остао само једна лепа успомена. Срећом, Аустрија није имала снаге, али се намеће питање: шта је онда са Југословенством, о коме они декламују као националној и револуционарној сили? И зар би, да је Југословенство прожето револуционарним духом, да није порекла аустриског, зар би тако лако, без тешких потреса по Аустрију, цео план о слободној Југославији, ни мање ни више, него пао у воду, а на место једне Југославије без Аустрије данас постојала једна Југославија у Аустрији? Између Срба и тих свих југословена нема духовне везе, јер нас дели оно што је било велико у Србији. - И Српски Народ је зато у својој судбоносној кризи. Када је правно расправљао питање је ли држава СХС нова или стара држава, Слободан Јовановић је приметио да би, са социолошког гледишта, ова држава СХС била стара тек у случају „ако Срби из Краљевине буду успели да аустро-угарским Словенима наметну свој национално-културни тип“.¹⁾ Колико је год нетачно видети у аустро-угарском Југословенству неку нацију, Јовановић је потпуно правилно схватио да су Срби из Краљевине оделили национално-културни тип. Ми само не верујемо да ћемо успети југословенима наметнути свој национално-културни тип. И сувише је Аустрија тровала. Српски Народ не може натраг својој држави. Куда онда? Онда би морали у бал-

¹⁾ Уставно Право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Од — Београд, 1924. Стр. 10.

канску федерацију. Под оваквим приликама и под приликама које ће наступити, балканска федерација би дала више замаха способностима нашег културно-националног типа. Оно што је здраво у нама дошло би, ипак, пре до израза, но у овој непотпуној Југо-славији, у коју су, поред нас, што се отресосмо светле прошлости наше државе, ушли само робови Беча и Пеште. Али би се тада, ако би се створила балканска федерација, видело да би наш ранг и наш замах у тој евентуалној федерацији били далеко већи да се нисмо одrekli своје, суверене државе. Самим тим би се увидело колико је Милан Обреновић био и краљ и човек и Србин.

КРАЉ МИЛАН

и

ТИМОЧКА БУНА

КРАЉ МИЛАН И ТИМОЧКА БУНА.

I

Како је под напредњачком владом било решено да се покупи од народа оружје, старе пушке, с тим да му се нове не дају, то је влада Николе Христића, коју је Милан довео на власт да би Радикалну Странку разбио, одмах пришла послу. Јула 1883 министар војни је издао наредбу, да се од народа покупи оружје. Народ у Источној Србији није хтео да га да и устао је на буну. То је Зајечарска, или Тимочка Бунa, толико, по својим последицама, важна, да је потпуно разумљиво што је она у наше дане постала предмет историчарских истраживања и новинарских полемика. Г. Слободан Јовановић у своме значајном делу о Милану Обреновићу правилно је схватио Тимочку Буну. Она је више политички него економски покрет, и ако се економски момент не може пренебрегнути. Јовановић је, истина ту, недовољно јасан. На супрот онима који је објашњавају „у духу историјскога материјализма“, он резонује како је *и сувише позната ствар* да економско стање после наших ратова с Турском није било добро, али се под напредњацима поправља. Дзгред буди речено, то, да рат доводи до једног разорења економске снаге народне, често злоупотребљавају писци. То је једно уобичајено гледиште и на Велику Револуцију. Међутим, одлични истори-

чар Револуције Albert Mathiez у своме, ове године публикованом, капиталном делу, у коме доказује узрочну везу скупоће живота и социјалних покрета, категорично тврди да нису ратови економски исцрпили Француску. Француска, битно аграрна земља, производила је за своју сопствену консумацију. Блокада од стране Енглеске није почела пре фебруара 1793 „и неће никада бити херметична“, ¹⁾ а жито се добијало, нарочито из Америке.“ Револуцију је изазвала инфлација која је учинила живот неподношљиво скупим.²⁾ Наши ратови са Турском нису изазвали Тимочку Буну. Народ није био упропашћен ратовима, и вођи Тимочке Буне били су баш људи који су имали имања, имали шта да проваду, а новац је био здрав. Закон о Народној Банци донет је 6 јануара 1883, и, сасвим супротно нездравој инфлацији, све до закона од 23 септембра 1885 „банка је могла понудити публици тачно онолико капитала, колико је њена метална подлога износила“. ³⁾ Јовановић прво каже да је позната ствар, да је народ настрадао у ратовима, али се стање под напредњацима окреће на боље, и ако се уводе нови порези. Стање се поправља, наро-

¹⁾ La vie chère et le mouvement social sous la terreur. Paris, 1927. Стр. 607.

²⁾ Варошки консументи, људи чији су приходи били фиксирани, занатлије, које су биле већ ратом оштећене, многобројни пролетери по селима, и сви они који нису имали ништа да продају, или они који су више куповали него што су продавали били су жртве инфлације.“ (Ibid. Стр. 608). Сви су они остајали без егзистенције тако да су 1793 и 1794 биле само револт сиротиње против богаташа.

³⁾ Влада М. О. Стр. 88.

чито због трговинског уговора с Аустријом. „Нов трговински уговор с Аустријом, — вели Јовановић — који је извозу наших аграрних производа учинио све могуће олакшице, показао се права благодет за сељаке.“ Уз то је грађење железница унело новац у земљу, а неродне године нису под напредњачком владом пустошиле земљу. „Ако је коме ишло рђаво, то није сељаку.“ ¹⁾ Све је то ишло не може бити боље, а после се каже за стање сељака, да „ако није било „цветно“, било је у сваком случају много подносије него последњих година либералне владе.“ ²⁾ То, опет, кад се има на уму да је онда било стање рђаво, значи да сељак, и ако се стање поправљало, није био на коњу. А, што је чудно, сам Јовановић, доцније, побија себе. Говори како Милан „да би што брже извео потребне реформе није водио рачуна о економској и финансијској моћи народа и није презао ни од дефицита ни од нових пореза“, па, између осталог, Јовановић каже: „и због тога, 1883, та политика једновремено довела је земљу и до финансијске кризе и до сељачке буне.“ ³⁾ Како се онда стање поправљало кад се морало у буну! Јовановић је демантовао себе, а, изгледа нам да сад претерује кад овако црно гледа на финансијску кризу. Привредни живот се развијао и због тога је осећао све већу потребу кредита, а финансијска криза, која је добрим делом плод тога развијања привредног живота, није могла бити тако страшна, Новаца је у земљи било, а баш сам Јовановић, говорећи о оснивању и раду

¹⁾ Влада М. О. Стр. 197.

²⁾ Ibid.

³⁾ Влада М. О. Стр. 202.

Народне Банке, наглашује: „а акције Народне Банке уписане су у самој земљи и није било потребно тражити помоћ страног капитала.¹⁾ Влада је сумњала да ће у самој земљи моћи уписати двадесет хиљада акција од по пет стотина динара, али кад је министар финансија Чед. Мијатовић, заједно са министром народне привреде Јевремом Гудовићем, 14 септембра 1883 отворио упис прве серије акција привилеговане Народне Банке Краљевине Србије, онда је тај упис испao тако да се страховање владе показало сасвим неумесно. Уместо двадесет хиљада акција уписано је — 38.051 акција, готово два пут онолико колико је било емитирано.²⁾ А, ако је Буну изазвало то, што Милан није водио рачуна о економској и финансијској моћи народа, онда је тачно мишљење оних који су са гледишта историјског материјализма објашњавали Буну, али је баш сам Јовановић одбацио њихова схватања. И Јовановићев ученик, др. Федор Никић у својој, недавно публикованој, а брижљивој радњи о локалној власти у Србији, објашњавајући покрет Адама Богосављевића, прилично је, као и његов професор, нејасан. Исто као и Јовановић, Никић убеђује да је

1) Ibid. Стр. 87.

2) *Народна Банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1884 до 1920.* Написао Љубомир Ст. Косијер. Загреб, 1924. Стр. 71—72. Због тога се морала извршити репарација акција: Уписницима малих апона (до пет акција) они су се у целини доделили, а већим уписницима одобрило се 26 од сто њихових уписа. „Успех сускрипције — није даље Косијер — био је одличан и то је била једна велика задовољштина за све поборнике идеје оснивања националне повчаничне установе помоћу властитог националног капитала.“ (Ibid. Стр. 72).

држава упропастила сељака, јер је била „огромна несразмерност између државних издатака, брзог модернизација државе, и стварне економске снаге народне.“¹⁾ Ствар је, међутим, у овоме. Журење Миланово са реформама не треба му баш толико уписати у грех, јер је, и независно од њега, ново време потресало старе основе наше привреде. Никић, који доказује огромну несразмерност између издатака и стварне економске снаге, ипак, признаје да је „нове културне и просветне установе захтевао и сам социјални и економски живот који није могао више, да остане у оним старим, патријархалним границама.“²⁾ Кад се томе дода да су те установе тражиле уставне одредбе и уопште културни императив земље, а да су издаци били тако велики још и зато што је државна власт „морала да повећа бирократију“ и да је, исто тако, морала да организира и наоружава војску, јер свакога часа се очекивала оружана интервенција према Турској Империји,³⁾ онда се тек јасно види и да Милан не беше нестрпљив до те мере да је био као Јерина и да није Милан довео до финансијске и економске кризе. Оптужити га, бар унеколико и зато што је био нешто брз модернизатор земље изгледа нам скроз неосновано, јер онда, ако је пристojно и због тога га напаст, Милан је крив и што је био жив. Није требало онда пет стотина година зачамити. Ми смо морали грабити да достигнемо друге народе. Рећи да је Милан био брз реформатор,

1) *Локална управа Србије у XIX и XX веку*, Област — Округ — Срез. Од — Београд, 1927. Стр. 131—2.

2) *Локална управа Србије.* Стр. 131—2.

3) Ibid. 132.

то је јавно оптужити јунака што је био претерано храбар, па добио битку. Драгиша Лапчевић на пр. вели како је новчана привреда ломила сељака.¹⁾ Да ли је Милан био крив и зато што је наступило оно што је морало наићи? Кад се каже да је новчана привреда рушила сељака, онда се тиме једновременно каже и да се вршио један економски прогрес и да за привремену кризу, која је нераздвојна од тога процеса, није био крив режим. А и Лапчевић би, међутим, хтео да кривицу свали, углавном, на режим, заборављајући да Марксизам баш учи да привредна еволуција води све већем пролетаризовању! Лапчевић се сав обара нарочито на обавезну основну наставу и на обавезну војну службу „која одузима породици најсвежијег орача, копача и косца“.²⁾ Он се буни на намете и на — правни поредак, јер „правна свест огромног дела народа није била сазрела.“³⁾ Бистри Лапчевић је несумњиво збуњен. Обавезну основну наставу требало је увести баш зато што је правна свест народа била, по њему, тако очајна. Обавезна војна служба, пак, морала се увести, а све то захтевало је намете. Лапчевић рече да за правни поредак народ није био сазрео, а да ли то значи да тај правни поредак није требало завести? Је ли онда требало правни поредак саобразити оном страховитом одсуству правне свести што је доводило догле да се породица убијеног намири за паре, па, још одозго, протестује на суду што суд повлачи убицу кад се

1) „Мисао“, Књига XIII, свеска 7. Његов реферат о књизи Раше Милошевића о Тимочкој Буни. Стр. 1759.

2) Ibid.

3) Ibid.

она „погодила и наплатила од породице убице и опростила му крв.“¹⁾ Из свега тога баш изилази да је ново време, независно од режима, довело до кризе, а да је Србију ваљало *што пре* култивисати. И у једном и у другом случају Милан Обреновић није крив.

Закључак би наш, и поред свих резоновања Јовановићевих, Никшићевих, Лапчевићевих, Раше Милошевића и осталих који су писали о узроцима Тимочке Буње, био овај: сељак није био пропао, али беше у кризи једног прелазног времена и та је криза била оштрија утолико што онда када се уводе нови порези, који су се морали увести, новац од грађења железница није ушао у народ у оним размерама како Јовановић мисли, а нарочито не улази у народ Источне Србије. Трговински уговор није могао тако брзо донети жељене резултате. Уосталом, трговинске везе Источне Србије с Аустријом ни доцније нису биле живе. Криза прелаза је у толико теже пала што је кредит био ненормалан. Зеленашлук је наше вечито зло које и данас, под модерним формама, бесни, и ако га је, као неком иронијом, чак и Устав забранио, да би заштитио оне „који нису у стању да се сами бране од несавесних и прескупих зајмодаваца“.²⁾ У то доба је било новаца доста и код чиновника и добар део чиновника је давао на зелено. Нећемо да кажемо да

1) Ibid.

2) *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* од Слободана Јовановића. Београд, 1924. Стр. 450. Забрана зеленашлука Уставом је једна шала, као и оно што је Устав нашу државу назвао парламентарном. Док у „српском Уставу“ од 1903, о парламентаризму није било помена“ (Ibid. Стр. 57.) овај данашњи Устав говори о парламентаризму, а наш парламентаризам је данас изгажен и постаје често неспретна комедија.

је то изазвало ону мржњу на чиновнике, али је и то играло једну улогу. Могло би се, ипак, доћи до једног закључка. Селјак није био пропао, али је био поколебан, а то је још погодније за буну него пропаст.

Буну, међутим, као што ћемо видети, и је то изазвало. Претежнији су други разлози, а да се објасни Буна не сме се никада заборавити да су у Источној Србији у то доба национална свест и свест о држави биле рудиментарне, па и као такве помућене, мањим делом влашном крви, а много више *балканством* и близином Бугарске. Кад је још дошла несавесна агитација радикалног генералштаба из Београда и нужно модернизовање државе, та се маса, која је у економској кризи прелазила из патриархалности у више форме привреде, побунила.

*

Покрет радикални избио је у буну у Источној Србији и, углавном, је везан за њу. Између Источне Србије и Западне постоје приметне менталне разлике. Из истраживања неуморнога и заслужног Јована Цвијића и његових марљивих ученика види се да је становништво Источне Србије доста хаотично. У Источну Србију, где нема много старинаца,¹⁾ досељавали су се Косовци, Сјеничани и Црногорци, али је огромна већина становништва нединарска, а прилично национално неизграђена већ и по староседеоцима, а да не говоримо по томе што је много Шопова, Влаха и што има и Бугара. У крају на се веру од Ртића, ако тамо нема много старинаца, досељивали су се, уз Шопове и досељеници из Тетевена, Лом-Паланке и Бело

¹⁾ На северу од Ртића, у сливовима Црне Реке, главног Тимока, Пека и Млаве мало је старинаца, потомка тимочко-брањичевског становништва. С. К. А. Е. З. Прво Одељење. Насеља и порекло становништва. Књига XXIV, 12. *Метанаства*.

градика.¹⁾ а у самом Зајечару било је много породица чисто бугарских. Влашко становништво се, по Цвијићу, доселило из Алмаша у Банату и Ердеља, док су нарочито у Тимочком крају досељеници из Румуније.²⁾ Источна Србија је, уосталом, и планинама ограђена од Шумадије и Поморавља, док је према Истоку, Северној Бугарској и Румунији, отворена. Маринко Т. Станојевић у својим антропогеографским проучавањима Заглавка бележи да из самог тог малог краја одлази у печалбу у Румунију око хиљаду душа и тамо наши људи науче румунски језик,³⁾ а што је врло карактеристично, Цвијић истиче појаву да се Власи претапају у Србе, а Срби у Влахе.⁴⁾ Кад се свему томе дода да није мали број наших шопова који су имали блиске сроднике, не само у бугарском шоплуку, него и у правој Бугарској, Бугаре, од којих су неки били на врло високим положајима, онда је тек јасно да је, по добром делу становништва, Источна Србија пред Тимочку Буну, ако није била ненационална, била недовољно национална и психички одвојена од Западне Србије. У сваком случају свест о националној држави била је мања но у Западној, специјално у Шумадији, за чији центар, Рудничку област, Цвијић, можда мало више одушевљен, али с разлогом

зичка кретања од Јована Цвијића. Београд, 1922. Стр. 69. Тога становништва, које носи врло много од душе себарске, више је у котлини Соко-Бање, Голаку, Сврљигу, Заглавку до Сврљинских Планина и Бабине Главе, а све их је више у колико се иде шопској области око Старе Планине, или Западног Балкана, и у Србији и у Бугарској. (Ibid. 71.).

¹⁾ *Метанаства* зичка кретања, Стр. 70.

²⁾ Досељеници из Алмаша и Ердеља зову се унгуреани, а из Румуније царани. Они су се измешали.

³⁾ С. К. А. Е. З., књига XX (9). Стр. 17.

⁴⁾ *Метанаства* зичка кретања, Стр. 70.

пише: „У њој је као кристал јасна државна и шира народна мисао.“¹⁾ Срби из Западне Србије су не само први устанке на Турке дизали, него државу створили. И, сав у култу Динараца, Цвијић је толико утицао на своје сараднике да је Петар С. Јовановић, с разлогом наглашујући да је Љубомир Дидић, један од најглавнијих јунака Тимочке Буне, Динарац, из породице Кашмероваца,²⁾ претеривао кад је писао да је „највише учесника у Зајечарској Буни од Динараца“. Петар Јовановић је то учинио зато што, подвлашћен Цвијићевим гледиштем на Динарце, верује да „динарци за час плану и готови су на освету и буну због неправде.“³⁾ Није овде место да доказујемо колико је наш знатни научник Цвијић динарски тип сувише уопштио и оромантисао. Цвијић је Динарцу придао готово све позитивне особине. Бистар, с развијеном мантом, поносан, веран традицијама, лично храбар и отмен, честољубив, Цвијићев Динарац је сјајан индивидуалист.⁴⁾ Да ли је баш такав како га украси Цвијић? Камо лукавости, камо оних подлости, издајстава, завера? Зар је од свега тога Бог поштедео Динарце? Звучи наивно кад се каже да су Ере витези, или кад се забо-

¹⁾ *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основе антропоегеографије.* Књига прва. Превео с француског Боривоје Дробњаковић, професор. Београд, 1922. Стр. 69.

²⁾ С. К. А. Е. З., Књига XXIX (17) *Бања од* — Стр. 56. Кашмерови су се доселили из Трговишта и Сесалца, а становништво их зове „Јерши“.

³⁾ *Ibid.*

⁴⁾ Драгиша Лапчевић је у поменутом приказу Милошевићеве књиге о Тимочној Буни истицао како се тимочани колективно буне, док су горитаци Западне Србије индивидуалисти. У индивидуалисте Лапчевић је уписао познате разбојнике Јевђовића, Деспића, Јосовца, Брзића и остале витезове.

рави да Динарци убијају често из заседе. Марко Миљанов је писао *Примјере Чојства и Јунаштва*, а тај заслужни Црногорац даде у својој књизи и доста примера нечојства и нејунаштва. Цвијић каже како је Динарац отмен и честољубив, а Динарци су, међутим, добри трговци. Да ли може бити човек, који је отмен и честољубив, — добар трговац! Цвијић, исто тако, истиче да је Динарац окован племенитим традицијама, али заборавља да се, ипак, зато поред лабилне, варљиве Босне, Црна Гора турчила драговољно, тако да је највиша творевина наше уметничке поезије, највећи спев наш, опевао истрагу потурица¹⁾. И зар по толиким својим особинама Динарац није донекле и женка, код кога је честољубље више ниска сујета? И зар није женска она његова склоност ка скроз лажној пози? Без сумње, Динарац има својих преимућстава над нединарцем, али се у идеализовању Динарца не сме ићи у једну крајност, а кад је, пак, реч о формирању државе, не треба заборавити да држава Србија није постала без лукавства и без свирепости, а да вођ Другог Устанка не би никад одиграо ону улогу у стварању државе, што се започе Првим Устанком, да није у својој снажној природи једне лисице и једног вука здружио све оне одлике које Цвијићево схватање динарског типа чини омладински одушевљеним. Уопште, човек није никада

¹⁾ Његош није довољно осетио да је мизерија потуришта црногорског још и зато ружна, што то беше спонтана. Турчили су се Црногорци драге воље и Турци нису ту ни мало криви. Могу Црногорци посећи све турске главе, али срамота потуриштва остаје. Родољуб и Црногорац од главе до пете, Његошева мржња на Турке прогутала је ту потуричку срамоту.

добар у том Цвијићевом смислу, па ни наш Динарац, а држава се свака оснива и подиже баш кроз оне квалитете које би Цвијић анатемисао. А сва ова политичка поквареност која данас бесни и онај гнусни варалички егоизам наше динарске трговине, који није ни мало мањи ни гори од цинцарског, него само већи и гори, никада се не би могли објаснити ако би Динарац био једна синтеза између Катона, Леониде, Перикла и Дон Кихота. Цвијићево „обожаване“ динарског типа не може се примити, али се мора прихватити да је динарски тип из Западне Србије, не само бољи од нединараца из Источне Србије, него и да је изградио државу, коју, опет, не треба никада онебесити. — Ако нећемо да пођемо за Ничеом, који је државу изнео на глас као најхладније од свих чудовишта, ипак, за то не треба у држави, људској творевини, не видети објективирање појединачних егоизама и појединачних властољубља. Држава је целисходна, али није дошла из једног простосрдачног и доброжелатељног одушевљења за некакву отмену несебиичности. Тимочка Буна је, крај свега тога што и у њој динарство игра извесну, малу улогу и што је Љубомир Дидић најсимпатичнија личност у њој, поникла у нединарском крају. Осећање Српства и државе није ту кристалисано, а, осим тога, још јуче, под Кнезом Михаилом, политика наше државе, која је хтела да буде, а донекле и била, пијемонт балканских народа, није повлачила општрије разлике између Срба и Бугара. Революционари бугарски налазили су моралне и материјалне потпоре у нас. Настављајући политику Хетерије, Михаилова влада сматрала је Балкан, балканске хришћанске народе, као нешто што је, ипак, једно, и што треба да се сложи и једнодушно

диже противу некрста. Ма колико да је Милошев син имао осећање Србије и веру у њену државну будућност, то време је било још много под оном општом нивелацијом ропства Турцима, које је учинило да су балкански народи имали и нешто заједничко, балканско и ропско, и заједничку тежњу. Још није био умро дух Риге из Фере и још није узео хук онај процес диференцирања, који ће се, неминовношћу историје, распалити у националне егоизме и искључивости. Уосталом, кроз целу нашу нову историју воде борбу принцип Хетеријанства и принцип Србије. У ширину колективистичког Хетеријанства, покрета и идеологије хришћанских робова Турске Империје, треба да се на неки начин утопи индивидуалитет Србије, али се принцип Србије опима, не да. Па и Југословенство је, уколико је реч о Србијанцима-југословенима, ако не сасвим, оно добрим делом од оне психолошке грађе од које је било начињено и наше Хетеријанство, а самим тим Југословенство се неће, овакво какво је, моћи афирмовати. Хетеријанство је доста у души оних који су у народу повели Тимочку Буну. Стриц Кола Кнежевића, стрељаног у Тимочној Буни, борио се као добровољац у Јорганевој војсци. И, не само у Колу Кнежевићу, него и у осталим првацима из народа било је још доста тога станања наше националне ствари са тежњама осталих народа балканских. Зато је и један тако интеллигентан човек, као што је Милан Пироћанац, могао веровати да је заједничка радња балканских народа била трајно могућа и оптуживати чак и Михаила што је, збацујући Илију Гарашанина, напустио ту политику, да јој се, како Пироћанац мисли,

пред смрт покуша вратити. Међутим, није ни Црна Гора била довољно сигурна да ће свесрдно помоћи балканску политику којој би Србија била на челу. Потајно ривалство Србије и Црне Горе траје непрестано, још од Првог Устанка. Баталака нише како је Карађорђе, посећни велики план уједињења Српства, хтео да ступи у што приснију, братскију везу са Црном Гором, али Карађорђева тежња није наишла на онај одзив који је он, Карађорђе, очекивао. Исте крви, те се две наше земље, Србија и Црна Гора, и ако је њихово уједињење иманентно хтела и, најзад, и спровела српска историја, преко својих династија и хоће и неће. Па и сам Пироћанац пружа доказе да савез Србије и Црне Горе није био чврст.¹⁾ Он, који ни мало не подноси Црногорце и чија је искључивост далеко од тога да увиди да је

¹⁾ Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа Милан је послао Николи Филипа Христића да се углавн заједничка акција Србије и Црне Горе. Уместо да приђе предлогу Милановом широко и лојално, „Кнез Никола је развио том приликом, до ситница, план како је он мислио да би требало уредити одношаје између две земље, у погледу на деобу земаља, које би се могле задобити, а толико исто важности полагао је на то да се Црној Гори остави да самостално оперише где и како за добро нађе, ако би се дошло до рата“. (Белешке поводом једне „Дипломатске Историје“. Стр. 29.). Пироћанац је то написао на основу извештаја Христићевог од 23 новембра 1875, а другом Милановом изасланику, Ранку Алимвићу, који је после Христића и у истој мисли ишао на Цетиње, Никола је говорио, поред осталог, о првенству између Србије и Црне Горе, о могућим наследницима Кнеза Михаила на српски престо, о параме које би Србија требала да даје Црној Гори, а и о томе како је Србија „водила трговину с Црном Гором под кнезом Михаилом и на њен трошак добила градове“! (Ibid. Стр. 32.).

Никола Петровић, са свима својим манам, ипак, је и типичан Србин и једна крупна историска личност, разлажући опширно о политици тога Кнеза за време Херцеговачког Устанка, показао је најбоље на каквим је стакленим ногама стајао савез *две земље исте крви* Србије и Црне Горе. Наш, пак, доцнији разлаз и рат са Бугарском није дошао због напуштања балканског савеза, јер је балкански савез у ствари био сан, него зато што су народи балкански, индивидуализујући се, морали хтети само себе. Самим тим су се Срби и Бугари морали сукобити, као што су се њихове државе морале прегањати. Нација је увек сама себи циљ, и не само што неће да се даје, него хоће да себе потврђује и кроз своју државу крчи себи пут, осваја.¹⁾ Зато је било скроз неоснована она оптужба коју су Милутин Гарашанин, син Илије Гарашанина, и Пироћанац набацивали на Ристића као да је овај издао политику Кнеза Михаила и Илије Гарашанина,²⁾ и то у тре-

¹⁾ У нашој данашњој политичкој књижевности опет се потрже балканска политика Михаиловог времена и текм се показати како идеја југословенства није нова, него је то једна реална снага која је кретала и раније нашу историју. Пре свега балкански савез није југословенство, јер он узима у комитацију несловенске балканске народе. А што је главно, ту неостварљиву идеју није прихватила маса Српског Народа онако како би то хтели данашњи југословенски теоретичари да представе. Слободан Јовановић у том питању није довољно јасан. Он је раније писао „да је Пироћанац представио Михаилову политику с више плана и више амбиције но што је у њој било“. (Политичке и правне расправе. Друга свеска, Стр. 269.), дотле у Другој глави Милоша и Михаила поклања ипак, више поверења тој политици.

²⁾ Узгред буди речено, значај Илије Гарашанина се у нас стално прецењује. Јовановић, који не трпи Милутина, има слабост за Илију. Илија Гарашанин њу не заслужује.

путку kad je ona bila pred ostvarenjem. Drzavnicin plan Kneza Mihaila i Ilije Garashanina konstruisao je jednu veliku drzavnu zgradu, ali je u stvari to bila jedna kupa od karata. Milaz Obronovii je to osebao i razumeo. U toliko je jace to схватио после Берлинског Конгреса, када је Русија једновременно упорно, колико је могла, бранила своју Сан-Стефанску политику велике Бугарске и енергично стала на страну Аустро-Угарске у питању Босне и Херцеговине. Русија је била иза Бугарске и опасност да ће Бугарска отети ранг Србији на Балкану била је све ближа. Противници Миланови, у своме, доста рђаво романтичном, славенофилству, нису никако то разумевали. Чак је и Пера Тодоровић, који је био из Западне Србије, а не из Источне, имао због тога једну слабост за Бугарску. 1878 он, нападајући,

Овај наш стари државник био је изванредно бистар човек и од манира, али је, исто тако, био до апсурдности сујетан и имао врло много нашег шеретлука и језуитског. Градио се као да све оно што ради, чини то само зато што стало, и кад спава, мисли на „обшту ствар“. Инстинктивно је нелојалан. Био је, крај све позе државног мудраца, превртач, неисправан и према Карађорђевићима и према Обреновићима. Под Александром Карађорђевићем он је дошао да највећег угледа у земљи, а, после, он је своје неумерене амбиције осмелио до престола. Његове су жеље, које је кукавички крио, досежале до кнежевског достојанства. Његово родољубље је потпуно само догле док је његова сујета задовољена. Кад је Свето-аццрејска Скупштина разбила његову судуду амбицију, он је постао доглавник Обреновића III, а, чим престале сељети Милану уз колена, Гарашанин Илија поклати своју симпатију завери која ће тог истог Обреновића искасапипи пожељима у Кошутљаку, док он буде у непосредној близини чекао исход завереничког недела. То је Ристић отворено изнео у својој брошури *Да речемо још коју*.

као социјалист и — словенофил, политику царистичке Русије на Берлинском Конгресу, вели да је Русија „српске покрајине предала Аустрији и оставила Турској, а Србима бацила комадиће бугарске земље, да их још горе завади.“¹⁾ И кад је Тодоровић веровао да је Србија на Берлинском Конгресу добила бугарску земљу, шта је остало за рођене у крају ближе Бугарској. И кад је то Тодоровић писао, онда се може замислити с колико се наивноности гледало на могућност заједнице балканских народа, а нарочито Срба и Бугара. У доба Михаилово и дуго за време Миланово ствари су политичкој интелигенцији изгледале друкчије, тако да она није могла ни да замисли сукоб Срба и Бугара. Између наше народне масе и бугарске није још дошло оно што је плод еволуције нације кроз државу. Врло је занимљиво што пише Стојан Новаковић о нашем народном књијару Хади Алекси Поповићу, који је био од некуд са источних страна, јер је говорио као што говоре наши Моравци од Алексинца на даље. И бележећи рад овог књијара и рад списатеља народног Јеремије Обрадовића Караџића, Ст. Новаковић каже: „У старија времена пре но што се образовало бугарско средиште у Софији, нарочито пре 1870, бугарска се читалачка публика сматрала као неки саставни део српске.“²⁾ У нашим ратовима с Турском несумњиво се у нашем свету из Источне Србије израђивала свест о српској држави, али она није била још довољно

¹⁾ *Стража*, Књига за науку, књијешност и друштвени живот. Нови Сад. 1878. Стр. 458.

²⁾ *Српска књига, њени продавци и читаоци у XIX веку*. Пред освајак XX века разматрао и бележио — Београд. 1900. Стр. 62.

оштра и није ту државу потпуно издвајала као засебан државни индивидуалитет, који као такав није, словенски и нема никаквих братских веза, веза крви са Бугарском, него је сам себи циљ. Ратови што их је мала Кнежевина Србија водила с Турском били су у свесловенским илузијама, врло много у знаку заштитнице свих Словена, мајке Русије. Све је то учинило да се свест о националној држави у маси Источне Србије пред Тимочку Буну није још израдила до краја. Али оно што је важније и од тога, то је да у том свету није било јачег инстинкта државе уопште. У покрету Тимочком, изгледа нам, има неизгладив потез Богомилства. Не треба заборавити да је Богомилски покрет био централни покрет нашега Средњег Века. Немања је створио државу тек кроз борбу са том јереси, која је захватила огромну већину народа. Богомилство се са подмуклом упорношћу бунило на империју, коју спроводе Немања и његова чудна и необјашњива породица, чије варварство мири германско освајајство и византиску дипломатију. Немања, наш Принчип, гони Богомилство „огњем и мачем“, али ни он ни они који дођоше за њим нису могли уништити до краја душу Богомилства. Атавизми тога Богомилства, чије је природно настављање било наше робовање Турцима живе нарочито у Тимочкој словенској маси, која је хтела сељачку државу, јер не треба заборавити да је у непосредној близини, у Бугарској, био главни центар Богомилства

II

Инстинкти масе се све више крећу противу модернизовања државе, а монархистички култ је у кризи. Криза је све оштрија већ и зато што је Ми-

лан улетео у арену. Он није био онако уздигнут у очима народа као Михаил, али је он још био високо и још народ није хтео на њега. Био је високо Михаил последник, али је, као што рекосмо, у асени и млад. Култ је сав био у кризи, а зато још несхватљивији од култа Михаила. У том култу сад је било и односа детета према родитељу, али и нешто што је близу односу родитеља према детету. Владар је био шеф задруге, али пред којим и задругари имају неко право. И то право је појачано једном околношћу. Они су са тим својим младим господаром ишли у рат и под његовом заставом борили су се. Није био мали број оних који се показаше. Станко Петровић био је јунак у рату, а Коле Кнежевић се борио као командир и одликован је златном колајном и сабљом. И толики други. Милан је господар, али и ратни друг, и све је то мало ослабило оно ропско, што је култ Михаила носио у себи. У војима из народа било је, нарочито код појединих, млађих, неког пркоса, а тај је пркос крио жељу да се баш приближе Милану. Њих, трибуне, је привлачио Милан и они су желели да се инате са њим, а да је Милан нашао начина да ухвати везу са њима, многи од стрељаних и прогањаних народних првака били би му готово исто оно што му је, после састанка у граду, постао Пера Тодоровић.

У колико се силази доле, у народ, покрет је све мање противу Милана. Од свих политичких буну у Србији Тимочка је у маси најмање противу династије а највише буна у којој народ учествује. После Усташа народ је, ако изоставимо неке усамљене покрете, један хор који се *изводи* на политичку позорницу, да би одобрио оно што од њега политика тражи. Народ

није на политичкој позорници онај који игра ма и најпороднију улогу. Владаоци дариваху уставе и народ је аминовао. Од тих устава је невероватном брзином политика правила крпе, а народ је одобравао. Кад ту крпу неко подере, народ је слао депутације. Хор је увек ту, да данас одобри, ако се то од њега тражи, а сутра да осуди, ако се то од њега захтева. У овој земљи, где се толико говори о демократизму, најмање народ учествује у јавном животу, јер, поред толиких врлина у рату и лепих особина, он нема јаче грађанске слести. Политика је у нашој земљи још увек ствар интрига појединаца и њихових завера. Хор ће се извести на политичку позорницу чим је интригантима стало да своје вршљању даду неку форму, да би показали како је то, што они раде, воља народна. Само кад дође ситуација очајна, кад се толико за мрси да се мора у рат, онда се безбројним и безименим члановима тога хора набију шајкаче на главе и утрпе пушке у руке. И тај, сада херојски и трагични, хор гине и умире за груду, а, кад прође рат, онда се од оних који осташе у животу опет сачини један хор, који само аминује. Тимочка Буна није била антидинастичка, а народ се у њој кретао, осећао некако себе, своје достојанство. Све буне до Тимочке биле су конспираторске и у знаку Карађорђевића или Обреновића, хтеле су да доведу ову или ону династију. Тимочка није толико конспираторска. Прваци из народа верују у праведност својих начела и јавно их говоре сељацима. Прваци из народа и сељаци, исто тако, верују да ће цела земља у отворену буну. Тимочка Буна је отворена и не удара на престо, а угушена је тако да је постала кобна по династију Обреновића. Пера Тодо-

ровић је имао право кад је 1901 писао у „Малим Новинама“ да, исто онако као што за буну није било плана, „није било ни постављеног задатка да се Краљ Милан обори.“ То нарочито важи за народ, за масу народну и њене непосредне прваке. Тихомир Маринковић, учитељ у пензији, један од најактивнијих учесника у Буни, пише: „Циљ пак буне овако је схватан: свуда смењивати власт, па сменити владу, онда извршити слободне изборе за Велику Народну Скупштину, па донети Устав какав су већ утврдили пододбори Радикалне Странке. Устав пак тај кидао је са бирократијом ондашњом, са Милановом стајаћом војском, са напредњаштвом и аустројанштином и уводио је у живот идеје Светозара Марковића и т. д.“¹⁾ Овај добронамерник, чија је идеологија била, као што се види, у нереду једног научног избеглиштва, тако да потсећа на јунака нешто грубе буфонерије Сремчеве, казао је у тих неколико речи сву смушеност доктринарства тога покрета. А у души све те бунције нису били тако грозни Робеспјери и Марати као што су желели да изгледају. Зато су и сав свој теориски крш на неки начин ускладили са Краљем Миланом. „А Краљ Милан, ако би пристао на такво решење, мислим, не би га нико дирао“ — прича Маринковић, одајући тиме једног бољег човека, који хоће да каже истину, и потпуног политичког наивка. Драгутин Ј. Илић је био деловођа Преког Суда и у својим занимљивим успоменама, које нису и без опажања и без рефлексија, он је писао „Утирђујем прво, да побуњени народ није дицао оружје против династије; друго, да вође покрета не само

¹⁾ „Политика“, бр. 6802, г. 1927.

нису нигде јавно у народу говорили против династије, већ увек против владајућег режима, насиља и корупције; и треће, да су радикални устанак потајно помагали и либерали, а где где и отворено учествовали у буни. Доцније стрељани поп Милија из Бољевца и поп Крста из Соко Бање припадали су либералној странци. И међу многима на робију осуђенима, био је приличан број либерала. А баш то што су и либерали симпатисали овој буни тешко је веровати да је она била уперена против династије.¹⁾ Мало је неисторичарски то што Илијћ тако говори о либералима, кад се зна да завера противу Кнеза Михаила није била ни у ком случају далеко од извесних либералских првака и, исто тако, кад се не заборави да је у завери од 29 маја 1903 било доста угледних либерала међ саветодавцима, а међ младим извршницима завере доста либералске деце. У Србији су ковали завере и збацивали владаре, с малим изузетком, баш они који су за своје каријере и успехе у животу имали да захвале тим истим владарима, којима су, било о престолу, било и о престолу и о глави, радили. *Наше монархе су — и то није необичајно кад се има на уму да смо ми поприлично робовали — свргавали њихови људи, кумови, слуге, министри.* Наредбу Милошеву од 1817 извршује Карађорђевог човек и кум Вујица Вулићевић преко ранијег Карађорђевог момка и земљака, Новаковића; слуга Милошев, Тома Вучић Перишић, обара нашег државотворца и гејачко-византиског деспота; кајмаками, који су се под Александром Карађорђевићем уздигли,

^{**}) *Зајечарска Буна*. Личне успомене. Београд, 1909. Стр. 43.

срушили су пре Светоандрејске Скупштине сав ауторитет Кнеза Александра, коме се извесне баље особине не могу оспорити, па су му после и престо хтели да деле. А, поред либерала, и дугогодишњи доглавник Михайлов, Илија Гарашанин, поклатио је своју симпатију завери чија ће жртва бити Кошутњачки Мученик, а да овде не ређамо имена свих оних који су били у завери, против Последњег Обреновића, јер би то најбоље показало колико је тачно наше тврђење: да у нас слуге руше господаре, од којих су само добра видели и — примили. Радикалном покрету, крај свега тога што су појединци ту и тамо били склонили завереништву, припада част да се није служио завереничким средствима. Тај покрет у народу правилно је, чак и онда кад је највише застрањивао и ударао у брег, схватао да не може владар бити крив за све зло у једној земљи. У Радикалну Странку је ушла маса народна, а та маса, и онда кад је била раздражена до пароксизма, није сасвим престајала бити она стара и била је, ипак, у једном односу подаништва. Тимочка Буна у народу је *јавна*, није тајна као завера, а с тим у вези стоји то да она не иде против владара, него хоће да оствари нека своја мутна начела. Зато је, ма да је нетачно оно што Илијћ каже о либералима, тачно што говори о Буни уопште. Она није антидинастична. То потврђује проглас Књажевачког Привременог Извршног Одбора. До тог изванредно карактеристичног прогласа дошло се захваљујући Љуб. Д. Божиновићу, индустријалцу из Књажевца.*¹⁾ Проглас је објављен 26 окт. 1883 у Књажевцу, а привремени одбор су

¹⁾ „Политика“, бр. 6811, г. 1927.

сачињавали, поред председника, старог Гавре Аничина, који је, по Живановићу, био раније либерал, Никола Поповић, Јова Х. Илић, Анта Милошевић, Љ. М. Божиновић, П. Ж. Павловић, Марко Костић, А. Стапојевић и Мика Милојевић. Проглас почиње: „Грђани, испуњени жељом, да се одржи у земљи ред; да се поврати важност у изгубљеном праву, — латили смо се законитих мера да томе припом гнемо својом моћи“. Проглас је наперен противу министара, а дише незадржаном лојалношћу према Владаоцу. Проглас верује „да су права владоца и народа доведена у опасност“ и револуционари позивају грађане да буду на опрези, са девизом да раде за добро краља „коме смо се заклели скоро сви као војници“. Може се поставити питање: јесу ли ти револуционари били искрено за Краља? Ми верујемо да јесу и да би они, да су се претварали, морали себе одати у прогласу, било што би Владаоца узгред споменули и избегли спомињање заклетве војничке, или би га споменули једном тирадном фразеологизмом у којој би га, ипак, на један лукав начин везали за министре. У томе, пак, у њиховом осећању, што су га имали за Владаоца, треба тражити такође разлога што вође из народа, и ако су на буну подбавали, па је донекле и у малим размерама снабдели и организовали, нису били свесни тежине дела. Они су веровали да ће се све лепо свршити. До крајњих мера од стране власти неће доћи. Краљ мора с њима. Неће, ипак, ни смети да удари на њих, најбоље и најпопуларније људе у народу. Неће смети, јер су они моћни у народу и страшни као борци, а неће ни онако. Зашто? Он је грешно, а они, ипак, не ударају на њега, још мање на његов престо. Краљу ће они импонирати и мораће

да се повинује народу и њима, правим вођама народа. А, ако се повинује, онда друга ствар. — да ће он видети, да га они, револуционари, не мрзе. Шта више, да га, кад је добар, народни краљ који се отреса реакционара, воле искрено као свога врховног старешину у миру и врховног заповедника у рату. А војска? Ако баш дође до тога, да је Милан пошаље, неће штети да тера до краја. Неће она пуцати у месо своје браће. Било је међ тим бунтовницима и оних који су, док их је дизао елан једне такве буне, замишљали очајне и безизлазне ситуације у које ће Буна довести Милана, а они ће онда бити великодушни према њему. „У Црнојевачкој округу поједини вођи буне — бележи Драгутин Ј. Илић — ишли су у народ јављајући да су министри заробили краља на ваља поћи да га спасу.“¹⁾ „И пуно сличних примера“, додаје Илић. Великодушни и покорни томе Краљу који је, нажалост, увидео да су они, револуционари, свемоћни, а да нису против њега и његовог престола, они би тек онда показали да желе Краљу више добра но реакционари. То нису били уопште револуционари. Они нису имали, ипак, јаке рушилачке мржње, а нису ни сами знали шта управо хоће. Ни руски нигилисти ни западњачки револуционари, они су у хаосу прелази из једног времена у друго, у својој души хтели и да држава не руши патријалхалне основе, на којима је, само донекле, почињавала њихова морална и материјална егзистенција, и да буде организована на једној новој основи у којој ће њихова да се слуша. Они су искрено веровали да се излаз из хаоса, у који их је историјски процес довео, налази у

¹⁾ Зајечарска Бунa. Стр. 44.

теоријама Светозара Марковића, и ако су сви њихови инстинкти и све амбиције били против немогућих доктрина Марковићевих. У њиховим душама бориле се стари средњовековни себар и турски роб са грађанином своје државе и слободним човеком. Осетили су мађијску лепоту слободе, али нису умели, баш зато што се дуго робовало, да се снађу. У хаосу, а без способности за истинску револуционарну акцију, они су наивно пошли у једну буну. Тимочка Буна није била оно што је свака права буна, али је побеђену Буну власт крваво згазила. Власт је била претерано строга у кажњавању, док изненађује да Тимочка Буна нити је била пљачкашка¹⁾, нити је чинила експропријације злочина, који прате све превратничке покрете раздражене масе, независно од тога јесу ли организовани или не.

¹⁾ Јовановић пише да „пљачке јавних каса није било, и ако је то обична појава у спонтаним покретима; „у опште међу бунтовницима је било много реда; све је шло као по команди.“ (Влада М. О. 191.). Јовановић хоће да каже две ствари. Прво да Буна, и ако је непосредан повод дала власт тиме тиме што није изабрала психолошки тренутак за разоружање народне војске, није била спонтанна, него организовани покрет, и, друго, зато што је била организована, Буна није била пљачкашка. На Буни се радило, али једна организација Буне у правом смислу није постојала. Зато је, вероватно, Аца Станојевић и писао оно писмо Раци Милошевићу. Баш из факта, који Јовановић тачно примећује, да власт није погодила психолошки момент, као и из оне друге чињенице, да су нека села била одмах и без отпора предала оружје, па га, подбодени од агитатора, узели натраг, види се да се о једној јачој организацији не може говорити. Организација странке је колико је могла попунила недовољну организацију Буне, а токолноост да, и ако недовољно организована, Буна не пљачка нарочито ваља подвући. То ваља подвући, и ако потпуно организовани покрети овакве врсте баш у првом реду пљачкају јавне касе.

И то у толико више пада у очи што су бунтовници били у могућности да убијају. Живан Живановић бележи да су побуњеници збацили окружног начелника у Књажевцу, али му „лично поштујући га нису ништа учинили“.¹⁾ Кад је реч о незлочинству Буне, треба споменути интересантну полемику што су је недавно водили Јовановић и Љубомир Јанковић — Озренац, Дидићев блиски рођак. Јовановић је у својој књизи изнео да је Дидић, као председник револуционарног одбора, који је у Бањи састављен још у почетку Буне, предлагао да се сви чиновници поубијају, а новац узме и употреби на спрему и храну, предложив уједно да се на ту цел узме и све из његовог дућана“. Јанковић пише да то не стоји и да је Дидић био човек који „по својој природи, није могао заклати ни пиле“. У тој изјави Јанковић је тврдио како је њему, који је био постављен за управника варошице, од стране Одбора и Дидића *нарочито поменуто да највећу пажњу обрати на ухапшене чиновнике, да им се ништа рђава не деси*.²⁾ Јовановић одмах сутрадан одговара Јанковићу³⁾ и подвлачи да Јанковић није био члан него подручни орган одбора; „према томе он није морао знати све шта је на одборским седницама предлагано и говорено“ Јанковић је био, међутим, важан подручни орган, управник вароши, и као такав је већ морао знати о једном тако важном предлогу, да се сви чиновници

¹⁾ *Политичка Историја Србије у другој половини Деветнаестог Века*. Књига друга, 1876—1889. Београд, 1924. Стр. 256.

²⁾ „Политика“ бр. 6802. 1927.

³⁾ „Политика“ бр. 6803. 1927.

побију. Али и то је споредно. Главно је да је Дидић наредио Јанковићу да се чиновници, не само не побију, него чувају. Јовановић је своје мишљење о крвожедности Љубе Дидића стекао читајући службени извештај министра полиције Николе Христића. Нека нас извини одлични професор, али реферат полиције, и то наше полиције, о којој Барбис није рекао баш све саме неистине, није поуздан. Код нас се и у мирно доба „пакују“ кривце, а камоли за време ванредног стања и преког суда. Уосталом, и да је изговорио Дидић те речи, то још не би био доказ да је он био неки главосеча чиновника, јер људи често пута говоре и ствари које никад не би извршили. Дидић није побио чиновнике. Јанковић говори да је Дидић наредио да се чиновницима не сме ништа рђаво учинити, а Јовановић на то одговара: да би та Дидићева пакња била дарљива да Дидић није сам наредио да се чиновници похapse. Између *похапсити* и *побити* има, међутим, разлике и, да је Дидић био уистину крволочан, њему тада, када је затворио чиновнике, није ништа стајало на путу и да их мете под нож. На против, он би баш тада или наредио, или сам извршио покољ чиновника. Дидић свакако, није био човек који не може пиле заклати, али ни зверска природа, и тако у том питању немају право ни Јанковић ни Јовановић, али је Јанковић ближи истини. Јовановић је покушао да духовито психолошки објасни оно што тврди: крволочност Дидићеву. Он каже да има људи кји се у изузетним приликама измене, постану сасвим други људи. „Буд свију нас донста је „смијешна работа“ — каже Јовановић. Примећује да је 29 маја 1903 слушао „иначе врло добре људе, како се љуте што није више

света побијено.“ Не бисмо могли рећи да су ти људи добри, чак врло добри. 29 маја било је и сувише крви и пало је доста невиних људи, у сваком случају доста оних који су били по свему и бољи људи и бољи Срби од оних што су се сакрили иза леђа младих официра, чије уништавалачке нагоне завитла еротика завере, и обрачунавали своје старе и прљаве раауне и на своје прошле грехе навалили једну ружну и црну ноћ у историји нашег народа. Психологија „изузетних прилика“ никад не измени људе из основа, а, чим је некоме после Мајског Преврата било мало крви, значи да он није благодаран, него таман тип. Што се тиче Дидића, и то објашњење Јовановићево отпада, јер је сокобањском трибуну била пружена пуна могућност да пролије крв, па он то није учинио. Из породице Диде, који се био закалуђерио), Љубомир је у осећање „народне ствари“ уносио нешто и од хришћанске верске егзалтације и врло много искреног уверења да сви морају увидети колико је оно, што он хоће, добро. Љубомир Дидић је био један од главних вођа Тимочке Буне, и зато је потребно подвући да је он био најмање од свих радикалних првака у земљи противу Милана и да није био ни мало крволочан.

Јовановић каже Јанковићу, поводом његовог тврђења, да Дидић није могао ни пиле заклати: „ја то не спорим, ипак зато, он се нашао на челу једног бунтовног покрета који је изазвао много веће крвопролиће него што би га изазвало клање једног пилета.“²⁾

¹⁾ То је забележио Петар С. Јовановић у већ споменутој расправи о Бањи.

²⁾ „Политика“, бр. 6803, г. 1927.

То још не доказује да је Дидић био за крвопролиће. Буна није проливала крв, и онда, по Јовановићу, изилази да је власт, зато што је *изазвана*, имала разлога и оправдања да је пролива. Она то није имала, већ и зато што Буна није проливала крв. Угушивши Буну, власт је требала показати више, неупоредиво више толерантности. Народ је требао да осети сву неумитност државе док савлађује Буну, али, кад је Буна била угушена, и то онако брзо и лако, народ је требао да осети и сву широкогрудост отаџбине. На Краљевици су пострелани људи чија кривица није ни у ком случају достигала до смртне казне. Држава није тиме добила а жртве са Краљевице дале су снаге Радикалног Странци, јер је тајанствена снага жртава у историји.

Краљевица није донела среће Обреновићима. Пера Тодоровић, који је био врло много мистик, описује како је Александар Обреновић, кад је посетио Краљевицу приликом ударања темеља касарни, био узнемирен. Жртве са Краљевице улише страх Милановом сину. А једна од најболнијих жртава био је Љубомир Дидић. На једном другом месту у свом *Огледалу* Тодоровић прича како се Александар у једном разговору зауставио на Дидића. Нашао је лепе речи за тога трибуна и осетио је Последњи Обреновић грех Краљевице. Његов отац је 1883 био у канџама зла и, обневидео, он је од Краљевице начинио неку радикалску Голготу, а Голгота се увек свети онима који су заборавили непролазну мудрост, да је крв људска храна наопака. Дидић је из раке гледао тужно и пријатељски тада Милановог сина, али се одмазда подругливо смешила на тога младог краља, чији је крај био толико грозан. Алек-

сандар Протић испричао је све што је доживео и видео као официр који је активно учествовао у угушењу Буне. На улазу у Соко-Бањуску клисуру побуњеници су позвали официре на договор. Дидић је разговарао са Протићем и предложио је Протићу да им Краљ Милан да амнестију, „а докле ова не стигне да они (бунтовници) остану на својим положајима, с оружјем, а исто тако да их војска не дира нити напред наступа.“¹⁾ Побуњеници су *хтели* да се предају, а Дидић је, види се, тражио да му се не исмеје сасвим достојанство. То је карактеристично и то потврђује нашу концепцију тих вођа из народа, који нису били свесни судбоносности својих поступака. Дидић је уз то и нарочито трагичан. Нашић је био

¹⁾ *Политичка Историја Србије*. Књига друга. Стр. 254. Кад је Дидић ухваћен, Протић нареди да га одмах донесу. „Беше то сад сасвим други човек, сломљен, до непознавања преображен“. Сиужан и погружен, стао је Дидић пред Протића. Дидић је, чим га је Протић подсетио на онај разговор што су њих два водили на улазу у Соко-Бањуску клисуру, рекао: „Па, господине, ми смо се старали, али народ неће да слуша“. На Протићеве прескоре и претње, да ће главу изгубити, Дидић је одговорио: „Е тако је то, господине. Ми смо ни ми мислили да ћемо овако доспети. Али ко је знао да фукара неће да се бије“ и опсовао је врло ружно. (Н. и. м. 256). Протић је био частан човек и добар публициста, и зато нам је све то чудно. Како да сломљени, погружени Дидић, који се заступао за народ, да би себе спасао, напада тај исти народ што неће да се бије, чак неујући га због тога врло ружно. Немамо разлога да не верујемо у истинитост Протићевих причања, али се, онда, то понашање Дидићево може објаснити само тиме што је Дидић, пошто није ишао противу Милана, него, како је он лично говорио, за добро Миланово, перовао да до страшног краја, до губљења главе неће доћи, а хтео је да испадне и у разговору са Протићем пркосан.

најпатетнији, јер је побеже одмах, а Ана Станојевић вешт, јер је, ипак, успео да умакне, док је Дидић покушао да бежи у зао час и савршено с дечачком наивношћу. Залутао је на неколико километара пред границом. Нашао је једног сељака и замолио да му покаже пут и за ту услугу платио му унапред. Сељак је посумњао у Дидића и вадао га, све га више удаљавао од границе, док га није, уместо да га пребаци, довео у — једно наше село и предао председнику општине. Прича се даље како је тај председник општине одредио једног другог сељака да тобоже спроведе Дидића, а да га успут пусти. Учитељ један је, међутим, пошто је мислио да ће Дидић једном спроводнику моћи утећи, сам на своју руку пошао с њима. Тако је Дидић доведен у Књажевац. Учитеља је после извесног времена убио брат тога сељака коме није било суђено да спасе главу своје вођу. Драгутин Ј. Илић је удес Дидићев испричао нешто друкчије, али и његово казивање не умањује, него само појачава трагичност Дидићеву. Илић прича да је Дидић сељаку дао наполеондор, па је сељак, кад је Дидић на путу окачио свој револвер о једну грану, шчепао револвер и позвао Дидића на предају. Дидић је нагао да бежи, али се спотакне о некакав бусен и не хтеде да се даље спасава. Сељаку, који му се приближио, довикнуо је: „Предајем се! Ни Бог ми не да! ето!“

Вођа сељачког покрета издали су у последњем часу сељаци и тај случај Љубомира Дидића има много од вечитих историја људске незахвалности и потсећа на ону бесмртну причу Тургеневљеву о сељацима

¹⁾ Зајечарска Буна, Друга књига. Стр. 75—76.

што узимају делиће конопца којим власти обесише једног револуционарног борца за народ. Сељаци проказаше Дидића као бугарски сељаци свог хероја и свога државника Александра Стамболијског. Балкан је колевка издаје и тако често је обистинио циничне речи Шпанца Алфонса XIII, да су Словени као мачка која има сталну потребу да неког изда. Преки Суд је Дидића осудио на смрт. Дидић је тражио да може послати неколико дуката деци за успомену. Суд му је то одобрио, али полицијска власт није имала милости, није допустила ни да пред смрт овај бољи човек нађе разнежене утехе у родитељској љубави. И мало је трагичних људи који су толико као Љубомир Дидић болна легенда. Кад се предао сељаку узвик о је резигнирано: „Ни Бог ми не да!“ Људи му нису дали ни да живи, ни злехуде утехе пред смрт. Варао се Дидић да му Бог није дао, јер, ако би се хтело у мистерију, Бог му није желео смрт. Драгутин Ј. Илић описује крај Љубомира Дидића на Краљевци. На губилиште је доведен са још два осуђена на смрт, Ђусићем и Петром Командиром. Пијан одракије, Ђусић је у лудом страху од нестанка, од раке, испадао према исповеднику и претио осветом радикалском, која ће доћи, а Дидић га је умиривао и налазио извињења за исповедника, који врши своју хришћанску дужност. Дошао је час. „Сејмени наиншанише; извршник даје знак, и плотун одјекну. Три човека срушише се у своје гробове. Петар и Ђусић беху потпуно смирени; али кад свећеник приступи Дидићевској јами да над њом очита: Вјечнаја, устукну збуњено!“ Дидића још није пуштао живот. Устао је побалује, и рањав. И док се у дрхтању његовог јаког тела живот носи последњим напорима

са смрћу, он запомаже последњу милост. Удри! Удри! Ури! — стењао је недотучен убрзаним и изнемоглим гласом.¹⁾ Ту милост људи не ускратише овом човеку, чији крај беше туробнији од кончине Кола Кнежевића. Кад су Кнежевића ухватили и одвели у Зајечар, он је, зато што је бунио народ заједно са поп Лазаром Марјановићем из Житковца, осуђен на смрт. Били су га већ везали за колац кад је стигла заповест да њега и Марјановића стрељају у крају где су бунили. Њих су одвели пешнице у Алексинац, где су још једанпут изгубили живот.²⁾

Најбољи у Тимочкој Буни, Љубомир Дидић, завршио је живот најгоре. И прешао је у не му и народ је певао о дану који се бели и о мученику Буне који вели да не жали што умире.

III.

Својом књигом *Влада Милана Обреновића* Слободан Јовановић је понова крећуо питање је ли Главни Одбор Радикалне Странке знао и припремао Тимочку Буну, или је невин. Јовановић пише опширно о том питању и то чини са пуно разлога, јер је оно важно по разумевање уопште наших политичких прилика и нашег политичког морала. На изборима од 7 септембра радикали су победили, а напредњаци, видевши да су остали у мањини, решише да поднесеу оставку. Избори су, међутим, Краља Милана за-

¹⁾ *Зајечарска Бунa*, Друга књига, Стр. 81—83.

²⁾ Они су стрељани 21 Новембра, на Ваведене; Марјановић код моста на Морави, а Кнежевић на друму који води за Делиград, код Лутвине Чесме.

текли на страни. Чим је чуо о исходу њиховом, одлучи он да не попусти радикалима. Сутра дан по повратку Милановом у земљу Пироћанчев кабинет поднесе оставку. „Краљ Милан — пише даље Јовановић — није одуговлачио са решењем министарске кризе. Оставка Пироћанчеве владе поднета је 20 септембра, а већ 21 образовано је једно чиновничко министарство под председништвом Николе Христића.

Долазак Христића ставио је радикале пред дилему. Верујући да ће Милан укинути Устав, радикали су се договорили шта да се ради у том случају. На јединоме тајном састанку радикалних посланика и чланова Главног Одбора претресана је ситуација и донесена одлука, да се, ако Милан наслне на Устав, диже буна. Одлука ова донета је само „у начелу“. То би потврђивао и Драгути Илић у свом поменутом писању о Буни. „У другој половини септембра 1883 — пише Илић — опајало се већ да са разоружањем неће ниш потамаи и да ће Влада морати убрзо да појача сејменске ескадроне стајаћом војском. Тих дана Главни Одбор Радикалне Странке нашао се у једном неприличном положају. Све до ових догађаја он је стајао на својој ранијој одлучи легалнога и уставнога отпора, а оружаног отпора тек у случају суспендовања Устава.“¹⁾ Како под напредњачком владом беше решено да се војска наоружа новим пушкама, то министар војни нареди у јулу 1883 да се од народа покупе старе пушке, с тим да му се нове не даду. Народ је давао отпора нарочито у Источној Србији, услед чега 21 октобра 1883 би објављен указ о ванредом стању и преком суду у Цриоречком ок-

¹⁾ *Зајечарска Бина*, Стр. 58.

ругу. Јовановић додаје изрично: „До указа од 21 октобра главни радикални одбор није чинио ништа. После тога указа, Пашић је позвао Перу Тодоровића на разговор у четири ока. Њих су двојица нашли да ће после тога указа убрзо доћи и затварање главног одбора.“ Пашић и Тодоровић договоре се да оду у народ и узму Буну у своје руке. Они се сагласе да, осим њих двојице, то исто требају да ураде и Коста Таушановић и Раша Милошевић. Сваки би ишао у свој изборни округ: Пашић у Зајечар, Таушановић у Алексинац и Милошевић у Пирот, а Тодоровић, — он није био народни посланик, — у Рудник. Поверљив скуп неких угледних радикала у редакцији „Самоуправе“ 24 октобра утврђен је као факт. Исход свега овог разговарања био је, да је 25 октобра само Никола Пашић, не отишао у народ, него — чамцем код, тек започете, Савске буџије прешао у Земун.

Из књиге Јовановићеве изилази да је главни одбор и знао за Буну и Буну припремао, само што Јовановић револуционарни темперамент и организаторске способности одриче свима члановима главног одбора, осим Николи Пашићу, који се пред Буну састао са свештеником Маринком Ивковићем. Ми сматрамо да је Јовановић овде, кад тврди да је Пашић *револуционарни темперамент*, из основа погрешно, јер револуционар, кад револуција букне, ако није присутан, долази у земљу, и, евентуално, иде под земљу, али, свакако, не иде из земље. Тај једини револуционар је заборавио Дантонову реч, да се отаџбина не носи на ђону од ципела. Никола Пашић није револуционарни темперамент; он је конспираторска природа. *Конспиратор и револуционар су, ако их изведемо до њихових крајних консеквенца, два света.* Иако је у

историји људској необично мали број оних који се приближише правом револуционарству и ако је многи и многи револуционар начет конспираторством, може се, ипак, рећи да су конспиратор и револуционар два света већ и због тога што револуционар може бити унакажен конспираторством, а што један конспиратор не може никада бити облагорођен револуционарством. Конспиратор и револуционар су два принципа, два света, јер један воли ноћ, а други дан. Револуционар хоће да доспе до на врх брега и да, по цену главе, понесе у души отворено велики час, док конспиратор неће висове и неће му се да губи главу, а велики час замењује он успехом мале политике и задовољавањем својих ситних, а големо ружних амбиција и мржњи. Први и Други Устанак наш дао је мноштво револуционара, да њихово револуционарство добије свој грандиозни израз у Стевану Синђелићу и Танаску Рајићу.

Неће конспиратор на висину, јер хладни ветри вију суморним гребенима, а конспиратор се склања на подножје планине, у скривену, увућену у шуму, колибу. Он само воли да замишља себе на последњем вису, како бездушно бију орканске навале и и како им он с презирањем одолева. И један полтронски Бог частио је конспиратора и поклатио му дар којим конспиратор убеди себе у своје херојство, нарочито баш онда кад је најобичнија положара. Кад се револуционар рађао орлић се у прохладно, а светло праскозорје виноу с планине и крстарио је високо над једном побуњеном гомилом, до тог јутра, угњетаваних. Орлић их је млад орао да не клону. А кад је конспиратор долазио на свет причестно се један злочинац, да би се припремио за свој најцрњи

злочин, а у полутами пакла су се над једним, из заседе, убијеним курјаком пријатељили лаж, убиство и страх. Чеге заједничког има Никола Пашић са Синђелићем, Рајићем и оним мученицима у туробној истој, ији људској, који за осмех слободе одоше пркосно у смрт, и са оним малим бројем правих хероја и правих револуционарних темперамената Француске или Руске Револуције? Чеге? *Ни један радикалски првак из Београда није био револуционар, а најмање је то био Никола Пашић.*

Схватање Јовановићево Пашића и улоге Главног одбора Радикалне Странке пред Буну и нарочито кад је Буна избила битно се разликују од онога што говори Раша Милошевић у својој књизи о Буни, а што је, одговарајући Јовановићу, поновио и у „Политици“. Милошевић доказује да ни Пашић ни главни одбор нису организовали Буну. И не само то. Он тврди да она уопште није била организована, тако да је Главни Одбор за њу сазнао тек кад се она појавила. Милошевићево тврђење не може се примити. Живан Живановић, либералски историчар, веран тактици своје странке, казао је са опрезном тачношћу, да је припреме и организације морало бити. „Морало је ипак још нешто бити што је подстакло пожар. Не диже се толики свет с оружјем у руци без неке везе која све везује и силе моралне која их све креће.“¹⁾ И Живановићу пада у очи да је буна избила у Пашићевом родном завићају и у његовом изборном крају.²⁾ Милошевић се обара на Јовановића и на његово подвлачење Пашићевог састанка

¹⁾ *Политичка Историја*, Књига друга. Стр. 262.

²⁾ *Ibid.*, 253.

са Маринком Ивковићем. „Та околиност, што се међу бунтовницима нашао поп Маринко Ивковић, народни посланик за срез бољевачки, што је произведена чарка између сесалачких сељана па и сељана из Читлука, *што је бунтовник*, то још не значи да је он био повереник Главног Одбора, да је та буна дело или бар оне тројице његових чланова осуђених на смрт.“ Милошевић, дакле, скида сваку одговорност за Тимочку Буну са свих чланова Главног Одбора и, што је најлешње, он, писац чланка да треба силу силом одбити, одриче чак и сваку нелегалну помисао чланова Главног Одбора. Треба оставити на страну то да је Маринко Ивковић био народни трибун врло великог ауторитета у своме крају, где је Буна завитлала, па се треба зауставити на другом једном тврђењу Милошевићевом. Он изрично вели да је Тимочку Буну изазвао сам Краљ Милан. Милошевић се зауставља на раду септембарске конференције посланика и на „поступцима неких чланова Главног Одбора Радикалне Странке“, па каже како је Пера Тодоровић био да се и силом одбије покушај одузимања слобода и права народу. А, исто тако, Милошевић Раша не пориче да је „у конференцији падало много опорих речи о стању у земљи“, али тврди категорично да није ни од једног члана ове конференције пао предлог „да се диже буна ако се Устав укине.“ И ако је сам рекао да је Пера Тодоровић учинио предлог да се приђе и сили, он, Милошевић, хоће пошто-пото да чланове Радикалног Главног Одбора представи као људе којима су превратништво подметали, потурали само политички противници, а на првом месту Краљ Милан. Конференција је — прича Милошевић — одлучила да се првог новембра, те, 1883, године држе

зборови по целој земљи и да се донесе једна општа резолуција. У тој општој резолуцији тражила би се промена Устава. Краљ Милан се уплашио од тога првог новембра и зато је од једне обичне гужве направио буну. „И да је било — додаје Милошевић — мало памети и воље код надлежних власти, она би се гужва завршила обичном чарком, која се рађала и рађа између народа и власти. Али је било некога коме је овај инцидент добро дошао, који га је желео, који га је раширио и у буну претворио и који му је дао оправданог разлога да једнаким препадом изненади радикалну странку, те да осујети први новембар, кога су се власници прибојавали, јер је више него сигурно било, да би се народ тога дана на зборовима по целој земљи изјаснио за промену устава и тиме доказао неистинитост мотивација Пироћанчевог кабинета.“ То мишљење, да је Милан изазвао Буну, како би Радикалну Странку збрисао, заступа и Ђорђе Лазаревић у једној изјави. Оно је нетачно већ и због тога што је Милан у првом реду био киван на београдске шефове и што би, да је он изазвао Буну, брзо и одмах свршио са њима, београдским првацима. А оволика навала легалности код Милошевића је утолико чуднија што се он сам, и ако на дискретан начин, хвали да је писао чланак у „Самоуправи“: *Силу силом одбите*. Ми верујемо да Милошевић није био револуционарна природа, али ће допустити да позивање народа, да силу силом одбија, није ништа друго до, истина, новинарски позив на буну. Милошевић није успео да нас убеди. Пре свега, и ако не даје Маринку Ивковићу онај углед који је овај уистини имао у народу, он, ипак, признаје да је Ивковић бунтовник. Милошевић, истина, каже: „сем

попа Маринка ни један други није учествовао у буни,“ али то, ипак, значи да је Маринко био човек, који, свакако, покрет није схватао као гужву, него тежио да му да широке размере. То опет значи да ни у по четку Тимочка Буна није била само прост инцидент, него да је незадовољство и револуционарно расположење масе један првак хтео да упути у револуцију ширих размера. Милошевић, да би казао да је за Буну знао само Ивковић, говори ово: „и Љубу Дидића, и чича Ристу Ђусића, и Димитрија Ристића, и Маринка Марковића, и Жику Милековића и друге посланике из тих крајева, повела је гомила бунтовника за собом, и они нису имали другог излаза него да јој се придруже и против своје воље; бунтовничка бујина је и њих занела, они нису имали снаге да јој се одупру.“ Ко је то могао једну обичну гужву претворити у тако силан покрет да и прваци *морају* онамо куда усталасана маса стреми? И зар је ико то могао учинити да у маси није било бунтовничког расположења? Ми не знамо како је Милан могао једну обичну гужву претворити у такав покрет. Предпоставимо да је то Милан могао преко терора приликом купљења оружја, пушака. *Тогда терора није било*. Буна се кренула да не да оружје и савладала је оне који су тек покушали да купе, не вршећи још никаква насиља. Власт није убила још никога. Пашић, такође, сматра да је терора било и ево шта тај седи државник прича у својој аутобиографији: „*Народ је почео са тешким срцем предавати оружје, а још више зато што су се полиција и војне власти дрско понашале при купљењу оружја. Народ је тиме био јако увређен и почне отказивати предају оружја. У тимочком округу, у бољевачком срезу,*

сељаци који су предали оружје, увређени подсмеванјем појединих грађана, прате се и оружје узму силом натраг.¹⁾ Зар све то набацивање кривнице на власт није комично? Народу се не даје оружје. Даје га „са тешким срцем“, али би га још и дао да се власт није дрско понашала. Је ли дрско понашање терор и је ли то терор који наш народ тера у буну? А у срезу бољевачком није дошло до буне због власти, него због — исмевања грађана! Тамо су сељаци толико осетљиви да су „увређени подсмеванјем појединих грађана“, јурнули на власт и силом оружје узели натраг. Ту су, свакако, терор извршили сељаци, а не власт. Пашић каже да су дрско понашање власти и подсмеванје грађана довели до буне, а ни Раша Милошевић не може навести ништа друго. То је неозбиљно. Милан је могао још на један начин покушати да гужву претвори у буну. То је преко најмљених агената. Међутим, преко поручених агената, ма колико били снабдевени упуштима и вешти и ма колико дали душу ђаволу, никако се не може створити једна права буна, тако захуктала да јој не могу ни прваци одолети. Ту истину у подједнакој мери доказују све праве буне и све — фабриковане. Милошевић прича како је „Љуба Дидић покушао да се бегством спасе не због тога што је био учесник у буни, него што је био убеђен да ће га преки суд огласити за покретача буне у његовом крају.“ А Аца Станојевић је — по Милошевићу — побегао тек пошто није могао спречити своје суграђане да „не срљају у вртлог побуне, и да би избегао незаслужену казну.“

¹⁾ „Политика“, бр. 6805, год. 1927.

Што се тиче Љубомира Дидића, Тихомир Маринковић, један од најактивнијих учесника у Буни, пише како је Ступаревићу, такође побуњенику, Дидић пре Буне рекао да ће се и Соко-Бања, односно срез дићи на буну, као што ће се и Алексинац, односно срезови алексиначки и моравски кренути. „И — вели Маринковић дао је (Дидић) Ступаревићу из дућана капсуле за пушке белгијске и фишека барута, што је Ступаревић донео у џеповима од капута.“²⁾ Маринковић категорички тврди да је за Буну знао и Аца Станојевић. То је, уосталом, ван сумње. Аца Станојевић је могао бити мишљења да је Буна избила раније него што треба, али он ни пре Буне није био у начелу против ње. И не само да није био у начелу против, него је, кад је она пре времена избила, вероватно „пошто није могао спречити своје суграђане да не срљају у вртлог побуне.“ — активно учествовао, био један од најактивнијих вођа Буне, све док није, „да би избегао незаслужену казну“, практично Буну заменио беганијом. Има један телеграм што га је 24 октобра из Параћина упутио Краљу Милану командант генерал Тихомир Николић. У тим телеграму Николић јавља да је примио команду над свима одређеним му трупима и да је предузео све мере како би трупе што пре, а и данас, биле за марш и бој. Каже да је издао нужна упутства свима окружним начелствима, као и управи Мајдан-Пека, који су у додиру са црногорским округом, а и самом начелнику црногорског округа. Нашао је за умесио да узме под своју команду „и остале 3 батерије шумадијске дивизије“. Из тога би излазило да је

²⁾ „Политика“, бр. 6802, год. 1927.

Николић увиђао замашност Буне. Он даље примећује да „за овај мах дислокација трупа остаје иста“, а оно што је за нас у овој прилици важно то је да Николић јавља Милану како су синоћ код Свете Петке ухваћена седам Црногорчана. „И затворена су овде“ (у Параћину), али се од њих није могло ништа важно дознати „осим да вође бунтовника насилно терају на устанак против власти и да су убили једног у Бољевцу, а једног у Кривом Виру што нису пристали на устанак“. Може се, наравно, рећи да су то сељаци казали само зато да би са себе скинули одговорност, али је и у том случају карактеристично, јер они не би могли доћи на мисао, како вође терају сељаке на устанак, да су те вође, како Милошевић тврди, сељаци натерали у Буну. Кад се уз то не заборава да војска не пакује кривнице, свакако не у оној мери као полиција, онда и тај телеграм Николићев, поред осталог, објашњава зашто Милошевић није могао одржати своју тезу о потпуној легалности. Главног Одбора и радикалних првака из унутрашњости односно да је Милан начинио Буну, како би се ослободио радикала. За нас је јасно као дан да су београдски прваци говорили људима из унутрашњости, и из Источне и из Западне Србије, да се треба припремати за једну општу буну, бодрили су их, али они све то нису радили као људи свесни тежине својих речи. Нема, исто тако, сумње да су њима људи из Источне Србије говорили о томе да се буна спрема и да се чека само час, али су прваци из Београда, и ако су све то слушали и одобравали и замишљали себе на челу те буне и уживали у свом позерству, били у ствари бескрајно далеко од свега тога. Отуда је њих Тимо-

Буна помела, збунила и, у својој неразвијености душевној, они су нашли разлога да верују да нису знали за њу. Њих је Тимочка Буна збунила, и ако су они све до Тимочке Буне писали и говорили тако као да је општи устанак, *буна целе земље* у њиховим рукама. Михаило Веселиновић, онај што је успео да из Књажевачког затвора побегне и да се, на неколико дана после бегства Аце Станојевића, пребаци на бугарску страну и који је доцније, са Пашићем и Станојевићем, радио на преврату у Србији, жалио се стално на Западну Србију, што се и она 1883 није дигла. Веселиновић је, под утицајем београдских фразера, веровао у општи устанак. Тако, одприлике, треба схватити улогу београдских првака у Тимочној Буни. Што се тиче председника Главног Одбора, Николе Пашића, може се без околишења рећи да је он био стварно умешан у Буну, само што је он увек, кад је год говорио о Тимочној Буни, био спреман да лаже. У Аутобиографији говори он, као што смо видели, да је народ нагнао у Буну — дрско понашање власти и подсмеване појединих грађана. Интересантно је да Пашић, који је трпео увреде са трпеливошћу једног назарена, измишља да је узрок Буне био — што су се неки урањени паланчани шегачили са болесно осетљивим сељацима! И кад је Буна због тога планула, он и неки његови другови прихватили су је. То пише у Аутобиографији, а 1922 он је, у једној свечаној прилици, категорично изјавио да он није само прихватио Буну, *него да је био и њен виновник*. Фебруара 1922, у Букурешту, приликом свечаности око веридбе Краља Александра, Никола Пашић је, одговарајући на здравицу Браћана, рекао да се он борио противу политике Краља Милана, инаугурисане Тајном Конвенцијом,

и да су његови „ондашњи протести против тог савеза ишли чак до Буне с оружјем у руци.“ Ова изјава Пашићева заслужује нарочиту пажњу и потребно је да се подробно зауставимо на њој, јер је неистина да је Тимочка Буна планула због Тајне Конвенције. Ми остављамо на страну чињеницу да је Никола Пашић био министар под Александром Обреновићем, и то онда када је Тајна Конвенција била у снази. Остављамо на страну и то да је Никола Пашић тај беседнички испад учинио у Букурешту, престоници оне државе, која је тада, кад у Србији Милан води аустрофилску политику због Русије и њеног уздизања Бугарске, такође водила аустрофилску политику.¹⁾ Главно је да је Никола

¹⁾ Кнез Карол је био савезник Руса у рату 1877—78. Русија је, ипак, зато узела од Румуна Бесарабију, а уступила им Добруду. Занимљиво је да се због тога на Русију тада у српској јавности највише окomio Пера Тодоровић. Полемишући са Миланом Ђорђевићем, Тодоровић га напада што он, Ђорђевић, налази „као сасвим умесно“ да је Русија отела Румунима Бесарабију. „У место — каже Тодоровић мало наивно — да јој као моћан и великодушан савезник, за учињене услуге, да и свој део Бесарабије, у коме је такође чисто влашко становништво, Русија отима Власима њиху Бесарабију! Вели се, Русија има на то право, јер је то било њено пре кримског рата. Лепо, али како је Русија уопште дошла до Бесарабије? Отела је. Па ако прост факт, што је неки освајач притиснуо неку покрајину и држао је неко време, даје право освајачу, да на вечита времена држи ту покрајину, онда по тој логици и Турци имају право на све земље, којима су толико векова господарили, онда и Аустрија има сад вечито право на српску Босну и Херцеговину.“ („Стража“, Књига за науку, књижевност и друштвени живот. Нови Сад, 1878. Стр. 437). Као што се види, Тодоровић је, крај све наивности, располагао и изванредним полемичарским способностима и умео је да на-

Пашић 1922 најсвечаније и најбезобзирније до-
никнуо да је он творац једне крваво угушене буне.
Намеће се питање зашто Милошевић још 1922 није
оспорио тачност Пашићеве изјаве. Пашићева изјава
је врло важна, и ако није у свему тачна. Пашић у
Букурешту, без оног уобичајеног увијања, готово
раздражено, удара гласом на то да је противу Ми-
лана дигао буну због Тајне Конвенције, а, међутим,
никада ни пре тога ни после тога он није навео Кон-
венцију као узрок Буне. *Ако би била истина да
су се због Тајне Конвенције његови протести латили
оружја, онда би оно што су напредњаци говорили,
да је Русија потплатила Тимочку Буну, било близу
тачности.* Мислимо да је Пашић казао истину само
уколико тај његов бедни одговор на Браћанову здра-
вицу тврди да је он, Никола Пашић, знао и радио
на Буни, али исто тако мислимо да се Буна није кре-
нула као протест на Тајну Конвенцију, нити можемо
усвојити мишљење ондашњих напредњака по коме је
Русија творац Буне. Да је Тајна Конвенција била
узрок Тимочке Буне, она би бар у неколико била
бунтовничка парола. Буна је устала не толико због
спољне политике колико због унутрашње. Русија је

тера противника у теснац. Ђорђевић је доведен докле да би
морао, ако хоће да буде логичан, бранити окупацију Босне и
Херцеговине од стране Аустрије. Тодоровић је тачно запажао
заманљивост узимања Бесарабије од стране Русије. То узимање
Бесарабије, као и фаворизирање Бугарске везало је Карола за
Аустрију. А питање Бесарабије, која је данас опет
припала Румунији, прети да једног дана не доведе до комп-
ликација. Тако су Бесарабија и Добруда, којом је Русија —
као што је то писао Тодоровић у том свом напису — „посејала
између Румуна и Бугара семе дуготрајних раздора“, играле, а и
играће судбоносне улоге на Балкану.

симпатисала тад извесним радикалима, али их у то доба није још узела под своје. Они су тек почели да бивају најамници руски. Тек су постајали поклоници царске Русије наши кукавни бакуниновци, чију је лажну мржњу на тиранију Руског Царства формулисао Пера Тодоровић, кад је на четири — пет година пред Тимочку Буну писао злурадо да је руска војска „благодарећи мудрости руских пеливанских ђенерала, у најлепше доба године 5 пуних месеци морала да доња око Плевне, док најпосле није дошао ђен. Тотлебен, и док прости руски војници бројним надмоћијем нису искупили грехове руских ђенерала.“ И, не желећи да сакрије задовољство, Тодоровић вели да је те руске генерале „Осман паша 5 месеци млатио око Плевне као волове у купусу.“¹⁾ Те је речи Тодоровићеве, одобравао, и ако их није потписивао, и Пашић, а требало је тако мало времена па да се наши бедни „комунци“ ставе у службу политике те, царске Русије, чије је, како их у пројекти Тодоровић назива „јуначке генерале“ Осман паша, „пуних пет месеци млатио као волове у купусу“, али 1883 радикали, изузев Милошевића, немају везе са Русијом. Тодоровићеве реченице су у овај мах споредне, а оно што такође доказује да Русија, и ако ће се јучерашњи русофоби после Тимочке Буне везати коначно за царистичку Русију, није иницијатор Тимочке Буне то је што се она увек радије служила интригама и заверама. А, осим тога, да је Русија радила на Буни, Буна би, ипак, била и организована и постављена одмах у почетку на ширу основу. У сваком случају Русија би се, кад је Буна савладана, за своје људе много више заузимала но што је то чинио тадашњи руски посланик Персијани. Русија није у самој Тајној Конвенцији видела неку нарочиту опасност по своју

политику на Балкану. То се види и по томе што она не ускраћује, него повећава своју благонаклоност према Пашићу кад овај министрује под том Тајном Конвенцијом. Тајна Конвенција је само дала формални облик ономе што је било створено, Милановој аустрофилској политици, и та формалност није Русију могла нарочито револтовати. Вероватно, Русија се и чудила шта је Аустрији, као великој сили, требало да склапа једну конвенцију те врсте са малом Србијом. Уосталом, још се нема докумената који би доказали да се Буна дигла због Тајне Конвенције. Ти би документи, у случају да их има, — а мора их бити ако је тачно Пашићево тврђење, — само, поред толиких других доказа, потврдили оно старо мишљење о Пашићу, да је његово русофилство било само бескрупулозна служба циљевима балканске спољне политике Руског Царства.

Али, да би се ударила на мацке сва ружна лаж делања Николе Пашића потребно је навести, да је он сам, Никола Пашић, у својој Аутобиографији, заборавивши шта је говорио у Букурешту, оспорио истинитост сопственог тврђења: да је Тајна Конвенција довела до Тимочке Буне. У Аутобиографији он ни једном речју није рекао да је Буном рушио Тајну Конвенцију, него прича сасвим супротно. Говорећи о свом првом министровању, он каже: „У том времену ја нисам знао садржину тајног уговора између Аустрије и Србије и ако сам знао да је постојао мислио сам да је он абдикацијом краља Милана престао важити, и за његову садржину сазнао сам тек после смрти Докића, коме је Ристић предао тајни уговор, после његовог свргнућа са намесничтва.“¹⁾

¹⁾ „Политика“, бр. 6807, год. 1927.

1922 изјављује Пашић да је 1883 дигао Буну због Тајне Конвенције, а у Аутобиографији пише да је тек после смрти Лазара Докића сазнао њену садржину! А ако је, пак, истина да је због Тајне Конвенције дигао Буну, онда какав је то државник који, после толиких жртава на Краљевици, министрује под том истом Конвенцијом. Јасно је да је њега у Букурешту снашло лагање ретко чак и за наше политичке нарави, јер Буна није била протест против Тајне Конвенције. И јасно је да се Пашић у Букурешту хтео да направи страхан и важан, а ово место у Аутобиографији треба схватити као његово правдање што је министровао за владе Тајне Конвенције. Зашто се правда кад ми знамо да Русија њему то није замерила, а, шта је мислила Русија, за Пашића је било пресудно. А какво је то оправдање кад каже, да за садржину Тајне Конвенције није знао? *Знао је да она постоји*, и онда није смео пристати да буде министар све док не дозна њену садржину.

У спору Јовановић—Милошевић не може се, дакле, одмах рећи ко, Јовановић или Милошевић, има више право. Ипак, донекле, Јовановић је више у праву. Чланови Главног Одбора нису *стварно* револуционари, али је комично говорити о њиховој легалности. И колико је год неозбиљно говорити о њиховој легалности, толико је јасно данас да је Пашић и знао и радио баш на Тимочкој Буни. Нама је познато да је пред Тимочку Буну постојала једна комбинација заједничке владе напредњака и радикала, чији је шеф требао да буде Чедомил Мијатовић, а у коју би ушли Никола Пашић и Светомир Николајевић. Пашић је одврдавао, а чим је видео да Буна није успела, он је издао и побегао из земље. А о

легалности осталих првака Пера Тодоровића, Раше Милошевића и Косте Таушановића не може бити речи. Постоји карактеристичан *Дневник кесе* Главног Одбора Народне Радикалне Странке. Благајник Главног Одбора био је синовац Стевче Михајловића, Павле Михајловић. Дневник је почет 20 фебруара 1882, а последњи приход је укњижен 9 маја 1883. Последњи, пак, издатак је учињен 10 септембра 1883. 12 септембра 1883 Дневник је закључен. Укупна примања била су 5417.35, а укупна издавања 4140.90. Остатак је био 1276.45. На неколико дана пред Тимочку Буну, сав је новац узет и подељен између Николе Пашића, Пера Тодоровића, Косте Таушановића и Раше Милошевића. То, су, дакле, они исти људи који су, како Јовановић пише и како ће Пашић потврдити у Аутобиографији, кад је Буна избила, решили да пођу у народ. То што су баш они новац поделили међусобно пред саму Буну, могло би доказивати, бар донекле, да су, поред Пашића, и Пера Тодоровић и Коста Таушановић и Раша Милошевић, радили на Тимочкој Буни, или бар знали за њу. Ми мислимо да су они у сваком случају били свесни да наилазе мутна времена. И, уместо да се одлуче на борбу, они су -- злу не требало! -- остатак пара покупили и братски поделили међусобно, а кад је Буна почела они су се збунили, помели, а народ оставили да се носи са мутним временима како га памет учи. Пера Тодоровић је пред крај живота у своме *Огледалу* добронамерно писао психологију своју и осталих београдских првака из тога доба. „Као млади људи, а истакнути политичари, који за собом воде читаву једну странку“ и „као млади, слободоумни људи који су по коју годину провели у Швајцарској“ — радикали из Београда

су разговарали о уставности и о Краљу Милану. „Тако на прилику ми смо се чешће заустављали на питању: шта ће чинити Краљ Милан, кад се ми једног дана вратимо као победници са скупштинских избора.“ Из свих тих разговора изилазило је, види се, да се с Краљем Миланом може ако да власт њима, а да, ако Милан окрене „по његовски“, треба газити у силу, чак и у атентат. „Ето — пише Тодоровић — такви су разговори вођени између нас радикалних првака, па је тим поводом било разговора и о атентатима.“ Све те разговоре Тодоровић, ипак, сматра као „обичне теориске разговоре“. Они су, међутим, као што већ рекосмо, тако говорили и с народним првацима и тако писали. Они су били доста оно што Ниче каже за жену, наивни у свом цинизму. И зато Тодоровић, после свих тих теориских разговора о бунама и атентатима, кад је Главни Одбор на Митровдан 1883 затворен, у први мах то хапшење узима олако. „Знао сам да Главни Одбор није подстицао на буну, па се нисам бојао какове озбиљне несреће за странку“, пише Тодоровић у *Огледалу*. Да ли је Тодоровић, који је уочи Буне са својим друговима испразнио касу Странке, узимао Буну, кад је планула, олако? Ми мислимо да Тодоровић овде говори истину, јер је његово и његових другова „револуционарство“ било нешто до те мере забрљано, једна мешавина подмуклости, аморалности, дечачке неразвијености и позерства, да су они могли пред Буну бити свесни да наилазе мутне времена а, опет, кад је Буна избила, бити уверени да они нису ни мало криви. Од свих београдских радикала је одређено само Пашић знао за Тимочку Буну и радио на њој и ми ту усвајамо гледиште Јовановићево. „Његови (Пашићеви) другови — пи-

ше Јовановић — обманути неким књишким формализмом, држали су да тек формални државни удар — формално укидање Устава, треба да буде повод за буну. Пашић, који није био човек од књиге, није давао много важности тим државноправним формалностима; њему је изгледало јасно да борбу с Краљем, ако се она већ мисли водити, ваља почети докле народ још има пушку у рукама, а не доцније. Пашић није био речит, али опет зато, без много речи, и не казујући своју мисао никада потпуно, умео је да своје мишљење натури и другима. На такав један полумутав начин, он је можебити и својим људима из Источне Србије сугерирао да до разоружања народа буна се сме одгађати, али, после тога, не више.“ Док је био на неки начин умешан у припрему буне, он је, ипак, хтео да подвлачи како ће је власт изазвати, јер она, власт, не води рачуна о интересима земље. Пера Тодоровић је забележио један карактеристичан разговор, што га је 3 октобра, уочи свога пута на лекарски преглед у Беч, водио са Пашићем. „Полицијске власти, — говорио је Пашићу Тодоровић — место да снижавају ову раздраженост у народу, још је више подстичу. Чисто изгледа, ко да би полиција сама хтела да изазове сукоб између власти и народа.“ И Тодоровић, који у том разговору са Пашићем подвлачи оно што ће много јасније рећи Милошевић у својој књизи, да је Миланова полиција творац Буне, саветова је Пашићу, да радикали не наиђу на клопку. „Овај старац (Никола Христић) има неку нарочиту мисију. Али баш стога ми им не смемо наићи на клопку и дати им повод за насилне мере.“ Пашић се на то све смешио. На питање Тодоровићево, зашто се смеши, Пашић је одговорио да то чини зато

што су се промениле улоге. Сад њега, Пашића, Тодоровић стишава, а до сад је увек он, Пашић, Тодоровића.

Пашићева Аутобиографија, коју треба читати пажљиво, није дала потпуно за право ни Јовановићу ни Милошевићу. Милошевићу даје за право уколико тврди да Главни Одбор за Тимочку Буну није знао и да је није припремао, а Јовановићу уколико каже да су, кад је Буна избила и ванредно стање проглашено, донесене одлуке. Аутобиографија Пашићева не говори ништа о састанку који је био између њега, Пашића, и Маринка Ивковића, а о коме је писао Пера Тодоровић и, по Тодоровићу, Јовановић. И не говори Пашић ни о својим везама пред Буну са Ацом Станојевићем. Аутобиографија спомиње Станојевића тек када буде причала издајничку акцију из 1885, али она говори о томе да је на једном скупу који је одржан ноћу у Таушановићевој кући, пала одлука да, ако би се влада, као што се чује, решила на најоштрије мере, т. ј. затворила чланове Главног Одбора Радикалне Странке, да то онда буде знак за буну. Радикална Странка треба да тек онда поскочи на ноге лагане и да се неустрашиво бори и силом од насиља брани, а сви окрузи нека похитају и — ослободе радикалне прваке! Та одлука представља једно чудо у револуционарним покретима. У једном одговору Милошевићу, Јовановић тачно примећује да Пашић чува своју кожу, и ако баш то Пашићево понашање доказује, супротно Јовановићу, колико Пашић није био револуционарни темперамент. *Милошевић оспорава да је таква одлука донета.* О њој не говори ни Пера Тодоровић, а она је, уистину, таква да је тешко веровати у истинитост Пашићевих речи.

Будимо и склони да верујемо Милошевићу, али, и ако није донета, Пашић је *признаје и прихвата*. Колико је Никола Пашић био уверен у своју вредност! Место да уради оно што би према свему оном што је он, заједно са осталим друговима, писао и говорио, морао учинити; место да оде у народ и с народом, и испред народа, поведе буну, — Никола Пашић тражи да народ, ако њега и остале београдске прваке власт затвори, дигне буну! Уверени смо да се nigде не може нагазити на толику количину мизерије лажног бораштва за народна права. Пашић после тога пише како су сви учесници тога достојанственог скупа дали реч да о томе неће никоме и ништа казивати, *него да ће умиривати своје другове и бодрити их на чекање.* Тај став иде у прилог Милошевићу, али Пашићево објашњење постанка Тимочке Буне је до пола за Милошевића, а од пола сасвим против Милошевића. Кад је реч о бољевачком срезу, Пашић, као што смо видели, вели: „Народ је почео са тешким срцем предавати оружје, а још више зато што су се полиција и војне власти дрско држале при купљењу оружја.“ И, пошто каже, да је „услед тога настао сукоб између народа и полиције и војне власти“, Пашић онда тврди „како је било велико раздражење због распуштања Скупштине, то и други срезови приђу покрету.“ Из свега тога излазило би да је Буна у бољевачком срезу избила само због предаје оружја, а у другим срезовима због распуштања Скупштине. Кад говори о бољевачком срезу, он подвлачи само да народ с тешким срцем даје оружје, а да се власти понашају дрско и изазивају буну, а када је реч о осталим срезовима онда је питање оружја сасвим споредно, а питање распуштања Скуп-

штине главно. Али, ма да ту није јасан, Пашић потврђује оно што Јовановић, на основу Тодоровића и других, тврди, како је, после објављеног указа о ванредном стању, одлучено да се иде у народ: и то, Пашић у Зајечар, Таушановић у Алексинац, Милошевић у Пирот, а Тодоровић у Рудник. Пашић пише ово: „Тако за мене је решено да лађом и преко Аустрије одем у Тимочки округ, Раша Милошевић у Пиротски, Таушановић у Алексиначки, Ђаја (!) и Пера Тодоровић у руднички. „Остављајући на страну то да је савршено бесмислено решити да Пашић иде преко Аустрије у Тимочки округ и да је много вероватније да је Пашић сам тај пут изабрао, како би побегао из земље, овде је главно што је Пашић потврдио да је пала одлука о одласку у народ. То је главно зато што ни један од њих није отишао у народ. „Како за два дана другови, за које је решено да се уклоне — пише Пашић — нису извршили решење Главног Одбора, то сам им ја поручио, да се ја идућег дана у 12 ч. крећем, а сваки који остане то чини на свој ризик и на своју личну одговорност.“ Треба се мало задржати на овом класичном месту. Пашић бежи из земље, напушта Буну, а друговима поручује ако остану, па буду осуђени, то је зато што су ризиковали, а ако не оду у народ — одговорни су. Он је, међутим, јунак. Као војник врши решење и — одлази из земље. Има још један момент који је Јовановић изгубио из вида. Милошевић прича да је био код Персијанија у време када власт гуши Буну и са тога састанка донео је Пашићу вест од Персијанија „да ће Главни Одбор бити затворен, па бити и осуђен.“ Персијани је обећао да ће се заузети за радикалне прваке, нарочито преко Бреја, немачког посланика, и да ће им сачу-

вати главе. Мало језуит, Милошевић додаје: „Пашић је саслушао мој исцрпни разговор с Персијанијем и резултат његове поруке био је прелазак Пашићев преко Саве код железничког моста. „Да ли је Пашић онда — пита се Милошевић — кад је Савом бродом помишљао да иде у тимочки крај да царне у Тимочку Буну, коју је војска већ савладала била, или се под утисцима мога извештаја решио да се спасава опасности, која доноси можда и смрт али затвор сигурно — може се судити како се хоће.“ Не може се, међутим, судити како се хоће, него је из свега тога јасно да је Пашић побегао. И то, што Милошевић увијено тврди, сасвим је тачно. Разговор и везе Милошевићеве са Персијанијем врло су важне и Јовановић је том односу требао да поклони више пажње, утолико пре што је публицист и адвокат Светолик М. Гребенац у својој критици Милошевићеве *Тимочке Буне* застао пред тим пасусом.¹⁾ Нека се не иде у крајност и нека се не тврди да је Русија преко радикала створила Буну. Ми смо већ рекли да у то не можемо веровати, али је очевидно да је Раша Милошевић имао неке односе са Персијанијем. И сто је тако факт да је Пашић после поруке Персијанијеве побегао из земље, како би га мимоишле све опасности што их једна буна собом носи. Јовановић, међутим, каже да је Пашић отишао из земље, како би прихватио Буну, наводећи сведоке за то своје тврђење. Нико не пориче да је Пашић то изјављивао,

¹⁾ „Раскрсница“, бр. 13 и 14. 1924. Стр. 65—66. И у часопису „Воља“, свесни за мај ове године, Гребенац је у чланцићу „Један дуг Раше Милошевића“ поново покренуо то питање о односима Милошевића са Персијанијем.

али је утолико бедније да он, који је био ближе Буни од осталих чланова Главног Одбора, није отишао раније, пре Буне, у народ. Исто тако бode очи и то да, кад се већ Буна клони паду не иде најпречим путем, него, политички вандрокаш, предузима једно путовање. Кад је пала одлука да Милошевић иде у Пирот, да Таушановић оде у Алексинац, а да се Тодоровић дохвати Рудника, решено је у исти мах да иду директно. Зашто је онда Пашићу једином требало да се издвоји и да се крене на једну Одисеју, која га обезбеђује, пружајући му могућности дч, потпуно збрињен и осигуран, гледа како се догађаји развијају? За њега наодна изрека „пречицом прече — около ближе“ није имала никаквог значаја, јер је он, пошавши на свој пут око земље био унапред начисто с тим да неће бити онај Филијас Фог од Жила Верна. Буна западе већ у ропак кад се њен избегли вођ отиснуо од београдске обале, а кад Пашић стиже до Куле жив и здрав, Буна би већ дотучена. Уместо да буде ускок Тимочке Буне, Пашић је био њен *искок*. И зато су сви покушаји да се Пашићево бежунарство оправда, остали безуспешни. Из свега овога што се до сад писало и што се зна о Тимочкој Буни може се увидети тачност Тодоровићевог и, по Тодоровићу, Јовановићевог тврђења да је Пашић знао за Тимочку Буну и на неки начин на њој радио. Остали београдски прваци били су такви да о њиховом одређеном раду, да дође до Тимочке Буне, не може бити речи, али су они говорили и писали тако да су евентуалну буну у земљи припремали. Кад је избила Тимочка Буна они су довели револуционарне одлуке и — банкротирали.

Пашић је одређено знао и радио, и зато је први побегао. Уместо да буде Леонида Тимочке Буне, Пашић ће постати Ефијалтес Србије. Недавно је и Доброслав Петровић дао једну одбрану Пашића из 1883. Шурак Маринка Ивковића, Петровић, да би одбранио свога зета од подцењивања, величао је Пашића, чак и његово бегство. На супрот онима који у Пашићевом бегству виде оно што се једино и може видети, Петровић се пита: „Што се (Пашић) није задржао у ма којој другој вароши где би сигурнији био, него баш да дојурн у Кулу близу наше границе и онда зашто је из Куле слао човека у Зајечар да се о догађајима извести?“¹⁾ Пашић је, наравно, дошао у Кулу рачунајући да буде близу догађајима, а не разумемо зашто Петровић мисли да је бити у Кули, у *Бугарској*, значило за Пашића опасност у часу кад је у *Србији* буна. Петровић додаје: „И ја тврдо перујем да смо се ми могли само још неколико дана одржати, он (Пашић) би био међ нама.“ То нико не спори, а најмање они који Пашићу оспоравају свако револуционарство. Пашић је, да не би био с њима онда кад игра глава, побегао, а, разуме се, он би се обрео у главном штабу да је Буна успела.

А, кад већ Петровић спомену да се Пашић задржао у Бугарској, онда је потребно рећи о Пашићевој акцији коју он после Тимочке Буне у Бугарској води. То је потребно и зато што та Пашићева акција, у *колико је реч о њему лично*, поткрепљује мишљење оних који су толико двојили Источну и Западну Србију да су делимично Источној Србији приписивали бугарашке наклоности. Тимочка Буна је прогла-

¹⁾ „Политика“, бр. 6803, год. 1927.

шена бугарашким покретом, а и у наше дане публицист др. Божидар С. Николајевић је истерао једну и сувише оштру разлику између источних и западних радикала.¹⁾ Ми смо већ рекли да не гледамо на Тимочку Буну као на бугарски покрет, али оно што је у оном делу масе Источне Србије која је психички била везана за масу с бугарске територије било подесно, у Николи Пашићу, после Тимочке Буне, испољава се у једно свесно бугарофилство, и то бугарофилство које, не мислећи, олако прелази границу дозвољеног. 1885 његово бугарофилство је толико одмакло од границе допуњеног да се ставило чак у свесну службу Бугарској. Пред Пловдински Преврат Бугарска држава је пред расцветом. Русија је организовала њену војску и 1882 у нашем *Војном Листу* је публикован извештај са маневара бугарске војске у коме се стручно говори о њеној доброј, модерној организацији и несумњивим квалитетима, а 1885 Бугарска је била толико моћна да је могла извршити Пловдински преврат. Та Бугарска, која је уз то мегаломанска до лудила величине, добија у Пашићу свога најамника. Бугарска је Пашића залебила, а Пашић јој се предао сав. Хришћански апостол од Савла постаде Павле, а радикалски Павле, кад је стигао у Бугарску, преметну се у Савла.

Постоји писмени проглас датиран 15 септембра 1885. Тим прогласом Никола Пашић, заједно са херцеговачким усташем Пеком Павловићем, позива народ у Србији на буну.²⁾ Исто тако постоји и

¹⁾ У низу чланака објављених у београдској „Правди“ новембра 1923. године.

²⁾ *Влада М. О.* Стр. 437.

Пашићево писмо Сукнарову. Оно носи датум 17 септембра. У томе срамном писму Пашић се обраћа Сукнарову и моли га да му код Бугарске владе изradi четири до пет хиљада пушака. „Ствар је ова хитна — пише будући председник владе Краљевине Србије — док Србија није упала у Стару Србију и Македонију, а доцније постаје све теже, јер шовинисте добијају све већи углед.“¹⁾ И то још није све. 17 септембра Пашић пише Сукнарову ово писмо, а сутрадан, 18 септембра, он, Никола Пашић, пише писмо — Краљу Милану! И, док од Сукнарова мољака оружје, како би се претворила у прах и сама намера Миланова да зарати с Турском, дотле од Милана захтева да овај баш упадне у Стару Србију и Македонију. „Није никада било — пише Пашић Обреновићу IV — нити ће скоро настати тако повољних прилика, какве су настале после 6 септембра²⁾ да Краљевина Србија може присајединити своје српске земље у Турској — Стару Србију и Македонију — да тим удари камен-темељ на хегемонији српског племена на Балканском полуострву.“³⁾ То је писао Краљу Милану сутрадан после оног писма Сукнарову, и у *Аутобиографији* он пише да је у то доба био у завери која је имала да збаца Милана Обреновића с престола. Др. Алекса Ивић у једном чланчићу, објављеном у *Споменици Николе Пашића* говори о тадашњем договарању Пашића и Митрополита Михаила. Никола Пашић, који ће сутра постати руски, сложио се са руским поверљивим човеком

¹⁾ Ibid.

²⁾ Дан Пловдинског Преврата.

³⁾ *Влада М. О.* Страна 437—8.

и православним језуитом, тада из Србије протераним, Митрополитом Михаилом, како би свргли Милана са престола. А та акција најбоље доказује да је његово писмо Милану у пакленој вези са писмом Сукнарову. Оставимо за један час његово писмо Сукнарову и узмимо само тај факт да он пише Милану као владару своје отаџбине, а овамо је у завери против њега. Пише монарху кад земљу похађају крупни догађаји, позива га да се стави на чело патриотске акције и крене војску, а, овамо, тај исти позивач Краља — у завери је и томе младом владару поткопава престо. На шта личи онда Никола Пашић? На шта? Зар таква човек помало не иде у галерију Шекспировог Јага и оног руског Азова? Шта је требало Николи Пашићу, да пред смрт каже како је тада, кад је писао писмо Милану, ковао план да свргне с престола тога истога Милана. Живан Живановић је, ипак, оспоравао да је знао за заверу од 29 маја 1903. Пашић тражи од Сукнарова пушке како би пресекао Миланов поход на Стару Србију и Македонију, а Милана позива да се крене у Стару Србију и Македонију, — а то све значи само једно: *Србија не сме ударити на Бугарску.*

То је први смер и једнога и другог писма. Најтамније, пак, у целој тој ствари јесте то: да би он оружје, које би преко Сукнарова добио од Бугарске, употребио на дизање буне у Србији у тренутку кад се Миланова Србија диже, да од Турака осваја класичне земље наше да се стабилизује као држава. За психологију Пашићеву у овом случају је споредно да ли би једна таква Миланова акција 1885 успела. Ми смо већ раније напоменули да не би, али је главно да Пашић верује да би таква акција, ако је не би омела буна у

земљи, донела сјајне резултате, и он баш зато хоће да је грађанским ратом омете. Без Старе Србије и Македоније Србији нема правог државног живота, а најмање би без њих она могла имати први ранг на Балкану. И да до тога не би дошло, Пашић пише Сукнарову писмо, а не устукну ни пред крвопролићем једног унутрашњег рата у Србији. Уместо да војска пређе границу и да се спусти у Стару Србију и Македонију, она би се морала да понесе са једним грађанским устанком. Уместо да се гине у борби с Турском, — нека се тамане браћа у међусобној борби! Главно је да би буна — тако је доконао обављач писама — омела рат с Турском, и у то исто време пред светом потврдила бугарску тезу, да су Стара Србија и Македонија бугарске земље, јер се народ из Србије, кад би их сматрао српским земљама, не би дигао на оружје у часу кад се владар одлучио, да због њих баци мир земље под ноге. Писма Сукнарову и Краљу Милану саставио је Никола Пашић 1885, после Пловдинског преврата, а њихову тачност потврђује и његова Аутобиографија. У њој од речи до речи Пашић вели ово: „Бугари 1885 почну спремати преврат у Источној Румелији и сједињење са Бугарском. Ја сам био посвећен у тај преврат. Ризов, Захаров и други посветили су мене и Станојевића и тражили су да се споразумемо и да ми извршимо преврат у исто време у Србији и збацимо Милана и изведемо једну персоналну унију под Карађорђевићима, а они да уклоне Батемберга и да се Македонија побуне и присаједини нашој заједничкој држави.“¹⁾ То се збива пре Плов-

¹⁾ „Политика“, бр. 6807, год. 1927.

динског Преврата и пре оних, по Пашића фаталних, писама. Пашића су посветили у Пловдински Преврат, а то значи да је он био поверљив бугарски човек, јер се такви смерови поверавају само онима чија је оданост опробана. Бугарски родољуби нису зазирали од Пашића, него су му чак и најсудбоноснију тајну открили. Цитирајмо даље самог Пашића. „Када је преврат извршен, Батемберг, после дугог колебања придружио се преврату. Каравелов одустане од даљег извођења плана и зауставе Македонију да се не буни под утицајем енглеске политике. Међутим Краљ Милан одмах после преврата објави мобилизацију војске у Нишу. Видећи да је Бугарска напустила уједињење Србије и Бугарске под једном династијом, ми који смо све спремили били на устанак и сконцентрисали се у Видину и околини где је био и Пeko Павловић, познати херцеговачки војвода који је од реакције у Србији...”¹⁾

Из овога другог пасуса, који такође није још дошао до оних писама, види се да је Пашић пристао на бугарски план и све спремио на устанак. Бугарска је одустала, али он у души није. С тога се и љути на Каравелова што је изневерио. Он је зато да се не напусти акција против Србије. Онда кад Бугарска имање богати успех и кад јој се понео углед, присаједињење Србије Бугарској не значи само жртвовање Србије као државе, него и уништење Шуматског момента на Балкану. Србија престаје да постоји као држава, а новој, заједничкој држави Бугара и Срба, у којој Бугари имају превласт, прилази Македонија. То је она Македонија у којој већ егзар-

хиска политика донесе сјајне резултате по Бугарску, и та и таква Македонија у тој заједничкој држави, створеној после присаједињења Источне Румелије Бугарској, само би појачала бугарску превласт. Пашић је био, дакле, гори непријатељ Србије и од самих Бугара, и од самога Каравелова. Пашић би хтео да прода Бугарима Србију, поништи мисију, која је младу нашу државу чекала. И Пашић је имао толико смелости да, не трепнувши, изјави како би, да се та његова намера остварила, Карађорђевићи били династија у тој држави. За нас је јасно као дан, да Пашић помиње Карађорђевиће само зато што су они на престолу, кад он пелтечи своју Аутобиографију. Он ни где није рекао да су Карађорђевићи пристали на тај план. Пашић то није изустео из простог разлога, што Карађорђевићи нису били умешани у ту радњу Пашићеву и што не би никада поклонили свој пристанак једној завери, која иде на то да од њих учини владарима једне државе, у којој би била за навек збрисана са лица земље Шумадија, она Шумадија што нашој историји дарова Ђорђа Петровића. Пашић је могао имати извесних веза са неким Карађорђевцима, али, ипак, није могао рећи да је Карађорђевић пристао на његов план већ ни зато што су везе са Карађорђевцима биле сасвим лабаве. У чланку Пашић у изгнанству, публикованом у свесци за август 1927 „Српског Књижевног Гласника“ Слободан Јовановић пише, како има једно његово (Пашићево) писмо, по коме изгледа да између њега и Карађорђевићеваца није постојало пуно поверење. Пашић, међутим, никако не одустаје од свога умишљаја. И после успеха Пловдинског Преврата не чини он, него, као што смо видели, пише писмо Сукнарову, а хијенски зове

¹⁾ „Гласник“, бр. 6807, год. 1927.

Краља Милана да се крене у Стару Србију и Македонију. Пашић држи као у десној руци да би тога српског владара у том богоданом часу, кад развије заставу Србије-Слободије и с војском пође да ојави сап столећа српске историје, једна, непријатељским пушкама снабдевена и прљава, буна, свргла с престола, а земљу претворила у поприште братоубијања. И у Пашићевој визији, сви, они који су хтели да ослободе Стару Србију и Македонију, леже већ мртви по пољима и кланцима, а, збачени с престола, Милан, уместо да се покљони Грачаници, темена њему, Пашићу, који се увек, кад год је био догурао цара до дуvara, премећао из бунтевника у теменаша. Богоради Милан за милост, али се он, Пашић, начинио да га не слуша, јер последње сеоске чатрље и кровинаре Србије гута пламен и радосно праште пушке сукнаровке. Све што је Никола Пашић у Бугарској 1885 радио представља најчистију издају. Ово пословање Пашићево у пуном је складу са познијим Пашићем. Он у Аутобиографији пише да је Ризов урадио да га пропусти у Русију. Пашић је од тада био само једно слепо оруђе руске политике. Пред Балкански Рат и за време тога Рата беше покорни послушник Николе Хартвига. Хартвиг је водио нашу спољну политику и по уговору наше државе са Бугарском 1912, што га је уствари Хартвиг склапао, ми смо били уступили Бугарима огромни део Македоније, а пристали смо да други, тако исто велики, подијели под „спорну зону“. Ова спорна питања имала је да реши арбитража Руског Цара. Један део руске тајне дипломатске преписке из тога доба је објављен у Красный Архив, 1925 године, и из ње се види да су се Миловановић и Спалајковић морали борити

са Русијом да би чак и један такав уговор био склопљен. Из тих руских докумената види се још и то да Пашић рије противу Миловановића. Пашић непрестано шапуће на уво Хартвигу, да Миловановић ради на своју личну одговорност, да нема уза се странку. И по тим местима у извештајима, што их Хартвиг шаље својој влади, испао би Пашић још и родољуб, с обзиром на наказност нашег уговора са Бугарском, који је, најзад, потписан, а са чијом је садржином могао бити Гешов исто толико задовољан колико је Миловановић требао да буде незадовољан. Испао би Пашић, можда, патриот да није, чим га Руси доведоше на власт, био готов, више и од Миловановића, на све што му Петроград заповеди. Уговором са Бугарском и Пашићевом готовишћу да у служби Русији иде до краја ми смо сами абдицирали на наше место и на нашу мисију на Балкану. И Никола Пашић је хтео по сваку цену да се изврши тај уговор. И он би се извршио да се није противу уступања освојених територија испречила војска — она војска за чију организацију има непролазних заслуга Краљ Милан, а у којој је живео антибугарски дух тога Обреновића, против кога је Пашић 1885 звао у помоћ Бугарску. Мртви Милан сардонски се осветио живом Пашићу и, вероватно, зато Пашић и пред саму своју смрт назива Милана животињом.¹⁾ Комитски војвода, иначе

¹⁾ Пашић се у Аутобиографији распричао како га је кад се Милан вратио у Србију, на пријему дипломатског кора Петрограду Цар ословио са речима: „Она животиња вратила се у Србију.“ Пашић још додаје: „и у том смислу је говорио дуго са мном тако да је пало у очи дипломатском кору тај дуг и раздражљив говор са мном“. Ми не верујемо да је то Никола II казао. Из онога што се зна и како ми

активни пешадиски мајор, Војин Поповић написао је тада у „Пијемонту“ под својим пуним потписом отворено писмо тадашњој „бугаризмом хипнотисаној“ влади у коме је тај човек, код кога је крвавост била исто толико страшна колико је била недољива оданост груди, претио политичарима ако у питању освојеног попусте. Врховни командант је чуо глас историје, и није се имало куд. Бугари извршише препад а Никола Пашић, који је предочавао Сукнарову сву тешку опасност по Бугарску од упада Милановог у Стару Србију и Македонију, морао је сад да следи војсци, нашој патриотској војсци. Морао је ићи за војском, јер је, као стари конспиратор, на кожи осећао истину, да у таквим, како би Прота Матија рекао, бурним временима, када се збива велика историја, главу губи онај који би се испречио на друму куда историја крупним корацима пролази. Историја има својих сатанских шала. И зар то није сатанска шала историје да, сав у глупој мудрости Насрадин-оде и шеретлуку једне парије, Никола Пашић, чија је штура фантазија зидала 1885 бугарске куле у ваздуху, 1912 поскакује за војском победничке Србије, принуђен да гласи своју апостолски лажну

из историје и Царевог дневника замишљамо тога последњег Романова на престолу, који је имао много женске мистике, — што је, сигурно, навело Матију да га назове мистичним идиотом — а много више такта по што му Пашић приписује, изгледа нам да је Пашић пустио Цара да наговори оно што њему, Пашићу, годи. А ако је, ипак, Цар изговорио те речи и назвао Милана животињом, онда се намеће питање: какав је тај бедни дипломатски представник пред којим је Цар могао назвати оца његовог суверена — животињом! Онда и то доказује оно што сви знамо, да је Никола Пашић био поверљива личност руска.

браду и да глуми задовољно, срећно лице, док му се у души купи јед преварених планова из 1885, када је мислио да је већ ту велика држава Бугара, Бугараша и — немоћних Срба. Па, ипак, ће они у најкритичнијим часовима Српског Народа успети опет да се покаже руски човек и бугарофил. Русију је, као што знамо, држала слабост за Бугарску све док Кобургова Бугарска није изневерила Русију и по бугарски се искезила свима очекивањима петроградских бугарофила. И кад је букнуо Светски Рат и кад су кретени могли сагледати оријентацију Бугарске, Русија, преко свога посланика у Софији, Кнеза Трубецког, настојава да Срби, по уговору од 1912, уступе Бугарској спорне и неспорне делове Македоније. Међутим, уверена да ће Бугарска стати на страну Немачке и Аустро-Угарске и нас напасти, наша Врховна Команда најбољу војску, све дивизије првога позива, повуче се северног и западног фронта и баци их на фронт према Бугарској. И док тако поступа војска — влада *Николе Пашића усваја, и писмено, предлог Кнеза Трубецког*. Лукав, Пашић, који се за време анексионе кризе склонио у министарство грађевина, сад потпушта свога министра грађевина, Милорада Драшковића, да се овај политички кондотијер, који је патео од болести да прима одговорност на себе и вади кестење за друге, испружи на тусном споразуму наше жалосне владе и Трубец-

¹⁾ Пашић је често умео да се измаче од одговорности. Стојан Протић је у „Радикалу“ писао како му је Пашић 1918 саветовао да он, Протић, састави кабинет, јер ко зна како ће све ово испасти, а он, Пашић, као шеф странке, ваља да остане по страни, како би у случају распада југословенске државе остао нетакнут његов ауторитет! За Николу Пашића рекосе

ког.¹⁾ Уз Русију је и наша влада веровала да Бугарска неће стати на страну централних власти, а наш се посланик у Петрограду, Мирослав Спалајковић, до последњег часа клео у Бугарску.²⁾ Предпоставимо да се Бугарска није окренула централним силама и да је, уместо што се тукла уз њих, плувала руским водама,—има ли кога у овој земљи који би, и у том случају, могао одобрити ову издајничку радњу наше владе? Каког би циља онда имале онолике српске жртве, онако олако принете? После капитулације наше владе пред Трубешким, она иста Врховна Команда, која је у почетку правилно схватила ситуацију и гледала трезвено на њу, одриче се свога гледишта и официрима саопштава на потпис да се, под претњом смртне казне не, сме испалити ни један метак на Бугаре. Бугарска је, међутим, била огрезла у издаји, и Русију уједе гуја из недара. Тиме, што влада Николе Пашића даде свој пристанак на безочне захтеве Трубешког, извршила је издају српских животних интереса, а тиме, што омете акцију Врховне Команде, *Никола Пашић је навало на своју душу грех Албанске Гол-*

да је велика државник. Ми знамо само то да прави државник, надахнут религијом државе, прима одговорност и корача својим путем. То, што је он Протићу рекао, једно је деградовање, независно од тога је ли он то саветовао искрено или, што је вероватније, лажно.

¹⁾ Аустро-угарски и Бугарски посланик у Румунији обавештавали су своје владе још од почетка Рата да ће Румунија ићи с Антантом, а наш Спалајковић личи на нашег посланика у Софији који је пред над Стамболијског својим извештајима уверавао да се у Бугарској Стамболијски све више учвршћује. У београдској је Стојан Протић, који није називао на речи, јетко је нападао Спалајковића због његове необавештености.

гоме. Уместо да се, као што је у почетку намеравала Врховна Команда, упадне у Бугарску и осујети њена мобилизација, Бугари су могли заузети наше земље и пресећи наш узмак према Солуну. У Албанији је чекало овај народ старозаветно страдалиштво, али главно је било да нам остане у животу Никола Пашић, јер он, како за њега рекоше, није човек, него мит, легенда. Док Царска Русија није битисала Пашић је био *љен*, а кад је ње нестало, он је притврдио својеручним потписом државно правни монструм, познат под именом Женевска Декларација. Кад су идеју Србије њени рођени синови исмејали, он је, плашећи се да не остане без власти, хтео да Србија само толико сачува снаге колико би остатак негдашње, и ако мале, моћне Србије, Пијемонта, њему осигуравао положај министра-председника. И док је Крфска Декларација била бар колико-толико српска и зл.худо државничка, он, и то после слома Аустрије у Рату и кад наше акције стоје изванредно, пристаје и даје свој потпис на Женевску Декларацију. У Женеву се утврдило да постоје *две државе*. Једна је била кубистичка држава, управо комедија, илиминација Хрвата, Словенаца и Срба са територије Аустро-Угарске монархије, а друга је Краљевина Србија. Женевска Декларација прво је признала један апсурд, да постоји држава аустроугарских Словена, па је после тај апсурд спојила са неоспорном државом Краљевином Србијом у једну државу. И, колико је год нетачно тврђење да је аустроугарска Југославија била држава, толико је добро што је Женевска Декларација остала *„мртво слово на хартији.“*¹⁾

¹⁾ Ми не можемо да прихватимо мишљење Јовановићево да је постојала држава аустриских југославена. Јовановић каже да ни једна страна држава није признавала државу

То је добро, а логично је да она рука, од које ништа никад родило није, као да је сустигла клетва нашега Цара, да она иста рука што је издајисала оно писмо Сукнарову, потпише Женевску Декларацију. Државништво Србије, иако је често морало лутати, било је родољубиво и мудро и имало је својих сјајних представника. Одбаците погрешке, које су, као људи, морали чинити, и посматрајте их у времену кад су делали, па ћете видети колико су сви државници Србије, и Милош Обреновић и Ђорђе Петровић, и толики други, планине према овом Пашићу, који је у Женеви компромитовао државништво Србије. А кад је са Крфа Стојан Протић набусито запретио, онда се Никола Пашић увукао у пећину своје балканске браде и, симулант, он је, градећи се луд, изјављивао да није знао шта је потписао.

* * *

Да се вратимо Тимочкој Буни.

Буна у народу није хтела да обори Милана, а није, поред свега тога што је крај у коме је поникла, био недовољно национално израћен, служила непријатељу, и ако шеф странке, који је први побегао, није, као што смо видели, био исправан ни као поданик ни као

аустријских југословена. Значи да су наши савезници правилније схватили ствари од нас самих. Кад се видело да је Аустрија пропала онда се, у оном општем расулу, обрело некакво Народно Веће. Ако би се и узело да је то Веће било посланак државне власти, оно је постало нешто бесадржајано онога часа када је ушла победничка војска. То, што су изасланици Народног Већа примљени у Београду, не значи да је постојала држава аустријских југословена, него само показује да ми нисмо гледали на ствари онако као што је други, намећан свет гледао.

грађанин. На Буни су радили и прваци из Београда. И, ма да нису позитивно знали и радили на Буни, они су радили све оно, и писали и говорили, што их је солидарисало са једном буном противу режима, ма у ком крају Србије и ма кад она избила. Њих је Милан поштедео, њих, *лажне апостоле*, а ударио, не на странку, него на историју своје земље. Он је тада прешао границу и повредио је највиши принцип. Радикална земља могла је застрањивати, грешити и, сва у хаосу једног прелазног времена, борити се противу Милана и онда кад је он хтео прогрес, али Милан Обреновић, и ако је било момената када је требало носити се с њом, није смео заборавити да народ, који је листом отишао у Радикалну Странку, није њему радио о глави, него је, ма колико национално још неизраћен, кретан једним божанским нагоном: нагоном не бити роб. С пуно ропских атавизама, душевно пометен, народ је хтео и да се одржи материјално и да у себи победи авет Ропства. А то је велики момент у нашој новој историји. Интелигентни Милан није хтео да га разуме и није могао наћи контакта с тиме што креће народ, а што је учинило да је маса, улазећи у странку, осећала историјски час. Странке бивају и битисаће, али Милан није требао да крајње мотиве душе народне не осети до те мере да чак посеје и невине жртве. Он није смео да заборави да сви ти сељачки трибуни и ти, више наивни него лукави, сељаци, чије је очеве тукло Ропство, нападају земљу Србију у миру знојем својим а у рату крвљу својом. Она разлика из 1883 између Западне и Источне Србије у односу на нову српску државу све је више нестајала, а у последњим ратовима заставу Србије су херојски бранила деца лакомислених бу-

нција из Тимочке Буне. Милан Обреновић није 1883 осетио крајње мотиве душе народа. То му се осветило. И он, који је требао да буде владар док савлађује Буну, а мушки толерантан Србијанац кад је победио, поштедео је најгоре, а побио најбоље. И, као што је увек тако кад човек чини неправду, Милан Обреновић отера у смрт оне који нису желели ни његову смрт ни његов пад с престола, а не оде у крајност према онима који ће ликовати када он, наскоро после Тимочке Буне, буде у најбољим годинама силазио с престола. Милану Обреновићу беше 1883 сињи камен у грудима и он, који је у бићу био везан за Србију, одвојио се тога часа, на неки начин, од народа. Међутим, снага Обреновића била је што је он у своме снажном демагоштву, и онда кад је око себе „уничтожавао“ противнике, увек налазио пута и начина да с народом не кида и да народ поштеди. Отуда је његова деспотија црпила своју снагу из народа. „Народе, снага моја!“ — колико је демагошко ачење толико је и једна истина. Између београдских првака и оних из народа било је разлике, и то на штету београдских, и зато ће остати стално отворено питање како то да од београдских првака нико није платио Тимочку Буну својом главом, док су толики други из земље пострељани. Београдски радикални прваци су писали и говорили, не само као пред устанак, него тако да је изгледало да ће у једној буни, која је већ ту, — букнуће сутра или прекосутра — они повести народ, па или оборити мрски режим, или се херојски, као нихилистички борци, жртвовати за своја начела, за своју религију. И, што је главно, они су, изгледа, сами на неки начин, веровали у то, јер су били лажни као сви идеалисти, а чак ни противници нису

могли назрети да ће се из њих допније развити пракса сасвим супротна теорији „укидања својине“. Прваци из унутрашњости, међутим, слепо су веровали у своје београдске главе и у београдска поштења, у готовост београдских шефова да, чим крене буна, буду у првим редовима, капетани. Наравно, и они су имали доста од идеалистичких лажи и преварили су се. Радикалски Далај Лама први је умакао, а остали су, на крају крајева, остали у животу. *Београдски прваци су, због тога, издајници Тимочке Буне.* И, док су побијени толики невини људи из народа, прваци из Београда примили су милост, коју им је Милан подарио, а, чим су видели да на ногама немају више букагија, они су подметнули ногу Пери Тодоровићу. Творца странке и посредника између њих и Милана они су, у знак српске захвалности, политички онемогућили. То њихово рајетинство остаће једна срамота странке, али откуд то да се Милан, онај Милан Обреновић из Тајне Конвенције, толико раскрави да, не само што пушта радикале на слободу, него их зове у владу? Да ли је он то урадио без одобрења и без савета Аустрије? Врло је интересантна акција коју је водио Аустро-Угарски посланик Кевенхилер око спасавања радикалних вођа, ухапшених због Тимочке Буне. Говорећи о тој акцији, у примедби, — примедби, подужој додуше, — Јовановић наводи да је код Кевенхилера интервенисао Светомир Николајевић, али да ова његова интервенција није успела, јер Кевенхилер није марио Николајевића, називајући га у својим дипломатским рапортима академским социјалистом. Цар је на Кевенхилеровом извештају, у коме јавља о заузимању Николајевићевом за позатваране радикале, ставио својеручно: „Врло добро“.

Међутим, баш из факта, који и сам Јовановић наводи, да је Кевенхилер саветовао Краљу Милану умереност, и да је, после разговора са Николајевићем, саопштио Милану Николајевићеву молбу, саветујући му „да се да што већа јавност суђењу радикала и доказну материјалу који се има противу њих“, *види се да се Кевенхилер одиста заузимао за затворене*. С тога је тим већа штета што се перо Јовановићево није дужке позабавило овим врло значајним чином и што истом чину није дато достојно место у тексту, него у примедби. Јер, колико год не би било чудно да се за радикале залагала Русија, у толико истој мери чудновато је и ванредно занимљиво, кад ово залагање потиче од званичног представника Аустро-Угарске монархије. Писцу ових редова је познато још и то, да је Николајевић имао при крају децембра 1885 удешени састанак у кући Милутина Гарашанина, на који беше дошао и Краљ Милан. Николајевић се пре Тимочке Буне завадио био са члановима Главног Одбора радикалног, чији члан такође беше. Он се, и ако тада још не сасвим, разишао с њима и поднео оставку на чланство у Главном Одбору, јер није био против установе стајаће војске и јер је сматрао да ће се вођи из Београда, ако буде дошло ма кад до одговорности, на крају крајева извући, а да ће се кола сломити на народу и на народним правцима из унутрашњости земље. Писмена оставка Николајевићева је нађена приликом претреса стана одбеглог Пашића. Николајевић је сматрао за своју дужност да се свима силама залаже за своје дојучерашње другове из Главног Одбора, па је то учинио и на састанку с Краљем Миланом у Гарашаниновој кући. На том састанку, колико знам из казивања Николајевићевог, није се само он, Николајевић,

енергично залагао за радикале, него и Гарашанин. Одмах после тога Краљ Милан се видео са аустро-угарским послаником, а трећег дана Божића он је отишао у град на састанак с Пером Тодоровићем. Првог јануара 1886 помиловани су радикали, осим оних који су били у бегству. Из свега овога очигледно је да се и Кевенхилер заузимао за затворене радикалне прваке из Београда, како не би били стрељани, и да се Николајевић заузимао тада за то, исто као што је изван сумње да је и у помиловању радикалних вођа играо извесну улогу Светомир Николајевић, ма да га је Аустрија мрзела, као и то, да помиловање радикалних вођа из Београда не би дошло да исто није Аустрија саветовала Краљу Милану.

*

А онај, који је био 1883 шеф странке и први побеглац и, ненародан, служио непријатељу, биће и даље првак странке. И тек ће играти улогу Чичиков мртвих душа са Краљевице. То је казна овоме даровитом народу, који, крај свих својих сјајних особина, ипак, проклетством, има нечег шкорпионског, јер подрива и руши све што је боље и снажније. Казна и народу и родољубивом државнику Милану Обреновићу, творцу модерне војске наше, што се одвојио на Краљевици од народа и заборавио: да је највиша државничка мудрост — не изгубити никада и ни једнога часа везу са душом народном.

НЕКОЛИКО РЕЧИ УЗ ОВУ КЊИГУ

Ова је књига постала на тај начин што сам своје напписе, објављене у неколико бројева часописа „Воље“, проширио, уносећи и неке нове моменте. Време Милана Обреновића је тек сада постало предмет све-страније студије, па би било врло корисно ако би људи из тога доба, који су играли улоге или били по-сматрачи, казали оно што знају. У том погледу је једини Др. Владан Ђорђевић активан, и ако се нама чини да Ђорђевић, поред доста тачних саопштења, вођен хвалисавим самољубљем, коме дају потстрека његова политичка изолованост и његова старост, кад и кад ствари представља непотпуно и недо-вољно истинито. Ипак, његов труд није узалудан и не може се израдити портрет Милана Обреновића а да се не чита Ђорђевићева, нешто развучена и нара-тивна, историја Српско-Бугарског Рата и његове бе-лешке *Крај једне династије*, и ако оне често испадају у бавалности и у смеле произвољности. Оно што треба жалити, то је да још нико од стручних није шире и обимније писао о раду Краља Милана као коман-данта активне војске, јер тај рад, поред огромне важ-ности чисто војничке, стоји у вези и са оном политиком на Балкану, коју је Миланов син, Александар, водио, а што се дало наслутити из мемоара које је објавила госпођа нашег одличног генерала Димитрија Цинцар

Марковића и из полемике, што су је уна шој штампн, поводом тих мемоара, водили Милутин Лазаревић и Војин Максимовић.

Тек кад се бацн пуна светлост на рад Краља Милана као команданта активне војске моћи ће пор-трет тога нашег знаменитог владара и државника бити потпунији.

ОД ИСТОГА ПИСЦА

КРОЗ ЖИВОТ И КЊИГЕ, Прво коло,
Београд 1921.

УТИСЦИ И БЕЛЕШКЕ, Београд, 1922.

ЊЕГОШЕВ ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ, Бео-
град, 1923.

ДВА ЕСЕЈА Апостол Павле и Криза
Хришћанства; Микеланђело и Маки-
авели, Београд, 1924.

КРОЗ ЖИВОТ И КЊИГЕ, Друго коло,
Београд 1924.

ШТА ЈЕ ХАМЛЕТ? Студија, Београд, 1925.

ТРИ НЕНАДОВИЋА, Историско-књиже-
вни есеј, 1925.

ЈАНКО М. ВЕСЕЛИНОВИЋ, Књижевна
студија, Београд 1925.

МНОГАЈА ЉЕТА, драма из београдског
живота, Београд, 1925.

ДЕМОН У ТЕОРИЈИ ДРЖАВЕ, Данте и
Макиавели—Покушај филозофије ис-
торије, Београд 1926.

ПАРОЛА, драма из београдског живота,
Београд, 1927.

ВОЛГА, ВОЛГА, драма из избегличког
руског живота, Београд, 1927.